

I. Hollandse Tijd - Période hollandaise

REMIEG AERTS & GITA DENECKERE (RED.)

Het (on)verenigd koninkrijk, 1815-1830-2015. Een politiek experiment in de Lage Landen

Rekkem, Ons Erfdeel, 2015, 238 p.

Ondanks het feit dat de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tussen 1815 en 1830 samen het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (VKN) vormden, hebben de historici van beide landen de gewoonte om over het eigen land in die periode te schrijven, waarbij de Nederlandse historici een veel grotere belangstelling aan de dag leggen dan de Belgische. Meer dan één onderzoeksterrein ligt in België nog braak. De recente inspanningen van de Werkgroep VKN niet te na gesproken, is het sinds 1992 geleden dat het koninkrijk als zodanig in de geschiedschrijving centraal stond en Nederlandse en Belgische historici samen de staats- en natievorming onder Willem I bestudeerden¹. Remieg Aerts (Nijmegen) en Gita Deneckere (Gent), de redacteurs van *Het (on)verenigd koninkrijk*, deden nu een nieuwe poging om het koninkrijk samen te behandelen. Een twintigtal jonge, meer ervaren historici (en literatuurhistorici) en enkele emeriti werden aangezocht om vanuit hun onderzoeksgebied een bijdrage te leveren aan deze bundel, die *Ons Erfdeel* naar aanleiding van tweehonderd jaar koninkrijk uitgaf. Het gaat doorgaans om synthese-artikels waarin de auteurs hun thema in het perspectief van het VKN plaatsen.

De structuur van de bundel is helder. In het eerste deel gaat Gita Deneckere in een onderhoudend artikel in op het ontstaan van het VKN in de context van het Congres van Wenen en van het postnapoleontische Europa. Tom Verschaffel vult deze context aan door op de eigenheid van de ontwikkeling van beide landsdelen te wijzen en op de verschillende rol van de Franse bezettingsregimes. De bestuurlijke opzet van het koninkrijk wordt door Jeroen Koch, de biograaf van Willem I, aangegeven, terwijl Matthijs Lok, kenner van de overgangperiode 1813-1815, de complexe wisselwerking van Willem I met de elite en de machtsnetwerken tegen de achtergrond van het restauratieregime analyseert en op die manier de soms wat minder gecontextualiseerde uitspraken van Koch nuanceert.

In het tweede deel wordt aandacht aan de gelaagdheid van de natie besteed. Het thema is niet onbekend in de historiografie² maar voor het eerst wordt het nu door Remieg Aerts, Joost Rosendaal en Carolien Boender verder uitgewerkt en zien we hoe belangrijk het aanwezige gevoel van de lokale, regionale en provinciale binding en eigenheid in de betrokken periode was.

In het derde deel komen eveneens nieuwe thema's aan bod : de socioculturele infrastructuur, de culturele genootschappen en de cultuurdragers. Christophe Verbruggen, kenner van het sociabiliteitsonderzoek, heeft het over de zuidelijke genootschappen en vooral over de Gentse. Janneke Weijermars put uit haar proefschrift tal van gegevens over de

1. COEN TAMSE & ELS WITTE (red.), *Staats- en natievorming in Willems I's koninkrijk, 1815-1830*, Brussel/Baarn, 1992. 2. Zo kwam het thema reeds in de historiografie van de jaren 1950 aan bod , als reactie op de finalistische benadering van de revolutie van 1830 door Henri Pirenne. Zie mijn boek over de naoorlogse historiografie (Antwerpen, 2009, 243-262).

spanningen in de zuidelijke literaire wereld en de literatuurhistorica Marita Mathijssen staat stil bij de rol van een aantal noordelijke en zuidelijke cultuurdragers.

Het (vierde) deel over de desintegrerende krachten bevat de klassieke controversiële beleidsdomeinen : Rik Vosters en Guy Janssens hebben het over de taalpolitiek, Stijn Van de Perre over de negatieve aspecten van het economische en fiscale beleid en Nikolaj Bijleveld over de gecontesteerde kerkpolitiek van de vorst. De vier auteurs zijn allen goed thuis in de materie. Marnix Beyen geeft in datzelfde deel al een voorproefje van het interessante discours onderzoek dat op stapel staat en toont aan hoe verschillend het gedachtengoed en de politieke taal van de zuidelijke en noordelijke kamerleden was.

Het originele van deze bundel is dat hij niet stopt in 1830, maar de problematiek tot vandaag doortrekt. Op het stuk van Herman Balthazar na, die een vrij romantisch beeld ophangt van de contrarevolutionairen – hij noemt het orangisme een politieke droom – hebben deze bijdragen geen rechtstreekse band met het VKN, maar stellen ze enkel de betrekkingen tussen Vlaanderen en Nederland centraal. Zo krijgen we het verhaal van de negentiende-eeuwse Letterkundige congressen en van het ontstaan van Algemeen Nederlands Verbond te lezen (Hans Vanacker), en een vernieuwend overzicht van de wijze waarop het Grootnederlandse gedachtengoed zich tot het activisme verhiel om daarna in het fascistische vaarwater terecht te komen (Bruno De Wever). Geert Van Istendael buigt zich over de naoorlogse en de recente

evolutie. Zijn denkpijpen zijn soms nuttige invalshoeken voor verder onderzoek over de huidige situatie, want dat ontbreekt jammer genoeg nog. Kortom, een boek waarin de lezer op een vlotte wijze inzicht krijgt in een aantal belangrijke aspecten van het VKN en in de daarop volgende samenwerking tussen Vlaanderen en Nederland tot vandaag.

Elke auteur kreeg maar een tiental pagina's ter beschikking om zijn of haar betoog te ontwikkelen. Er moesten dus in het overvloedige materiaal keuzes worden gemaakt. Sommige deelaspecten blijven bijgevolg achterwege. Een paar voorbeelden. Zo focust Gita Deneckere zich begrijpelijkerwijs vooral op de rol van Engeland en op de relatie tot Frankrijk, waardoor de financiële en de huwelijksafspraken met Rusland onbesproken blijven, en we ook niet vernemen waarom het herstel van de Oostenrijkse Nederlanden geen optie meer was. Jeroen Koch heeft het vooral over het autocratische en autoritaire systeem van Willem I, maar zwijgt over de wisselwerking met de "tegenmachten" (parlement, oppositie). Eerdere werken toonden nochtans al voldoende aan dat die er wel degelijk waren en ook een invloed uitoefenden op 's konings beleid³. In de stukken over de provinciale gelaagdheid missen we Luik. De sterke prins-bisschoppelijke reflex die deze regio ten toon spreidde, had volgens mij wel aandacht mogen krijgen, terwijl een zuidelijke pendant voor het Haarlemse stedelijke patriotisme welkom zou zijn geweest. Cultuurdragers en culturele genootschappen werkten ook in Franstalig België mee aan het VKN. Jammer dat dit deel van het zuiden, ondanks de

3. Zie vooral NIEK VAN SAS, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*, Amsterdam, 2005 (p. 401-435) en JEROEN VAN ZANTEN, *Schielijk, winzucht, zwaarhoofd en bedaard. Politieke discussie en oppositievorming, 1813-1840*, Amsterdam, 2004.

aandacht die er in de literatuur ondertussen naar toe is gegaan⁴, onvermeld blijft. In het stuk van Van Istendael ontbreken dan weer verwijzingen naar de Beneluxconstructie. Dat die zich ook op het culturele terrein bewoog, is intussen gekend⁵. Maar nogmaals : in syntheses worden klemtonen gelegd en kan er niet naar volledigheid worden gestreefd. In deze bundel is dat niet anders.

Hoewel de redactie ervoor koos om in de titel het ontkennend voorvoegsel tussen haken te plaatsen, en er ook niet expliciet wordt aangeknoopt bij de concepten en processen van staats- en natievorming, is dit toch een boek dat vooral focust op de geringe samenhang van het VKN. De nadruk die op de provinciale en regionale gelaagdheid wordt gelegd en op het gebrek aan een sterk centrumgebied, op de beperkte rol van de (culturele) elites, op de onverenigbaarheid van de zuidelijke en noordelijke genootschapscultuur, op de bestuurlijke onderschikking van het zuiden aan het noorden, en op de belangrijke desintegrerende krachten, zijn er voorbeelden van. Weinig auteurs hebben het expliciet over de onvermijdelijkheid van de opstand en de scheiding. Slechts enkelen wijzen op de negatieve rol die Willem I speelde, ook al oordeelt Aerts daar in de inleiding anders over. Beyen koppelt de liberalere taal in de discoursen van de zuidelijke kamerleden niet zozeer aan de proto-nationalistische

verschillen tussen beide landsdelen maar wel aan de dynamiek die zich in het zuiden onder de Fransen had voltrokken. En als Aerts tot de slotsom komt dat er tussen 1815 en 1830 geen nationale staat tot stand is gebracht, dan vindt hij dat niet verwonderlijk, omdat alle Europese naties zich toen in een wordingsfase bevonden.

Maar ondanks deze terechte nuanceringen, is het (impliciete) beeld van de onvermijdelijke scheiding toch niet ver weg. Voor historicus-recensent Marc Reynebeau is de conclusie na lectuur van dit boek dan ook duidelijk : door wanbegrip ging het VKN ten onder en eigenlijk heeft daar amper iemand een traan om gelaten⁶. Een aandachtig lezer van deze bundel en van andere recent verschenen werken⁷ zal hopelijk wel vaststellen dat de realiteit van het VKN geen zwart-wit verhaal is. Waarmee ik niet wil zeggen dat de teneur van deze bundel onjuist is : de twee landsdelen voelden zich in die korte periode van nauwelijks vijftien jaar kennelijk wel al een onderdeel van het VKN maar deden dat veeleer als aparte entiteiten met elk hun eigen kenmerken en identiteiten. Een complexe relatie dus, waarover het laatste woord nog lang niet gezegd is. Zeker niet als men er systematisch vergelijkend onderzoek met de andere restauratieregimes wil bij betrekken.

4. GUY JANSSENS & KRIS STEYAERT, *Het onderwijs van het Nederlands in de Waalse provincies en Luxemburg onder koning Willem I (1814-1830)*, Brussel, 2008. 5. ELS WITTE, "'Benelux moet in de harten en de geesten worden gebracht'. De cultureelpolitieke kijk op de Benelux in het naoorlogse België (1944-1955)", in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 2013 (3), p. 29-59. 6. MARC REYNEBEAU, "Het amalgaam dat het was", in *De Standaard*, Letteren, 26.6.2015, p. L9. 7. Als niemand er een traan om liet, hoe dan verklaren dat er een grootschalige orangistische beweging na 1830 actief was, zoals ik in *Het verloren koninkrijk* (Antwerpen, 2014) omstandig heb kunnen aantonen. Over die complexe wisselwerking zie ook de epiloog in de recente bundel over de ontstaangeschiedenis van het VKN : STIJN VAN DE PERRE & FRANK JUDO (red.), *Belg en Bataaf. De wording van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden*, Antwerpen, 2015.

Syntheses geven op welbepaalde tijden de stand van het onderzoek aan. Een overzicht bieden van nieuwe perspectieven in het onderzoek, was het doel van de redactie. Daarin is ze zonder meer geslaagd. Elke historicus die zich met de periode inlaat, weet echter hoeveel hiaten er nog in het onderzoek zijn, zeker voor wat het zuiden en nog meer voor wat de studie van de wisselwerking tussen noord en zuid betreft. Syntheses geven op welbepaalde tijden de richting aan en dat doet het (On)verenigd koninkrijk voortreffelijk.

Els Witte

II. Eerste Wereldoorlog - Première Guerre mondiale

LAURENCE VAN YPERSELE, EMMANUEL DEBRUYNE, CHANTAL KESTELOOT

Bruxelles, la mémoire et la guerre (1914-2014)

Bruxelles, La Renaissance du Livre, 2014, 350 p.

Le raz-de-marée commémoratif qui a submergé culturellement et surtout médiatiquement l'année 2014 à l'occasion du Centenaire de la "Grande Guerre" n'est sans doute comparable – mais un degré en-dessous et pour d'autres raisons – qu'à celui qui avait imprimé sa marque sur le cinquantième anniversaire de la Libération, en 1994. Et comme lui, en se retirant, il aura abandonné sur les plages de l'historiographie belge, entre les inévitables rééditions et les non moins inévitables "morceaux de bravoure" de circonstance déclinés souvent sous forme de souvenirs, l'une ou l'autre étude estimable, voire originale. Dans ce registre, nous nous limiterons ici à la recherche assez classique dans son approche post-moderne

mais de bon aloi par son caractère exhaustif qui a été consacrée à *Bruxelles, la mémoire et la guerre (1914-2014)* par trois auteurs (Laurence Van Ypersele, Emmanuel Debruyne et Chantal Kesteloot) déjà connus pour leur approche scrupuleuse de l'histoire-société, dans le cadre général des conflits mondiaux. Leur démarche visait à relever et à mettre historiquement parlant en perspective toutes les traces mémorielles de "14-'18" laissées dans le paysage de la région bruxelloise au cours du siècle écoulé. Vaste programme, car il s'agissait de surcroît d'intégrer à cette analyse le positionnement des différents cadres sociaux de cette mémoire (anciens combattants, victimes de guerre, organisations patriotiques ou corporatives, Églises ou notabilités,...) et de se pencher sur les processus de décision qui ont présidé à la mise en place de tel ou tel monument patriotique, tout en essayant dans la foulée d'appréhender les évolutions de l'opinion sur la question au fil des décennies.

La recherche a été conduite à partir d'une base de données récoltée de manière systématique, autant que faire se pouvait, à partir de différentes sources : bibliothèques, archives, institutions scolaires, paroissiales ou corporatives, autorités communales, WEB, etc... Les résultats ont répondu à l'attente puisque plus de 600 "traces mémorielles" ont été repérées et étudiées à travers les 19 communes de la région-capitale. Au seul niveau de la voirie, d'un point de vue strictement quantitatif, la "Grande Guerre" a inspiré directement ou indirectement les dénominations de quelque 179 rues, 75 avenues, 20 places, 12 boulevards, 12 squares et deux impasses, la grande majorité de ces voies (214) étant désormais dédiées au souvenir héroïsé de citoyens-lambda

tombés “face à l’ennemi” (sur le front comme soldats ou au champ de tir de Schaerbeek comme résistants), quand il ne s’agissait pas de personnalités éminentes ayant fait montre de courage civique sans vraiment courir de risques réels, du roi Albert au cardinal Mercier, en passant par Adolphe Max, la “Reine-infirmière”, Brand Whitlock etc., etc.,... Si les monuments patriotiques, d’ordinaire à vocation collective (sauf quand, précisément, il s’agissait d’honorer une personnalité éminente), s’avèrent quantitativement moins nombreux, ils sont quand même au nombre de 124. La grande majorité d’entre eux figure dans des espaces publics, la mineure part, presque toujours liée à une institution initiatrice et porteuse de leur érection, étant reléguée à l’intérieur du bâtiment abritant ladite institution (établissement scolaire, grand’ poste, gare...).

Quelques constatations émergent de ce travail. D’abord, la précocité extrême de certains de ces “lieux de mémoire” : dès le début du mois d’août 1914, à l’annonce de l’invasion germanique, des noms de rues à consonance allemande changent au profit d’une terminologie plus nettement tricolore... ou plus neutre (le 14 août, la rue d’Allemagne, à Anderlecht, se contentera de devenir la rue des Belges tandis que Forest se permet de transformer la “rue Duden” en “rue des Alliés”). Si ce mouvement est bien entendu à peu près stoppé dès le 20 août 1914, jour de l’occupation de la capitale, il se poursuivra ici et là en catimini, derrière des dénominations “innocentes” (une “rue des Braves” à Koekelberg en août 1915, une “avenue des Volontaires” à Woluwé-Saint-Pierre en avril 1916...) reprendra et s’accélèrera dès les lendemains de l’Armistice sous la pression populaire. En effet, deuxième constatation, la

nouvelle nomenclature toponymique inspirée par l’air du temps est impulsée par les autorités communales et les associations d’anciens combattants, elles-mêmes soutenues par la volonté populaire. Il en va de même pour les (ré)inhumations solennelles de soldats ou de patriotes victimes de l’ennemi ou pour la moisson de “monuments aux morts” des années 1919-1923, “Soldat inconnu” excepté. Car – troisième constatation ! –, dans ce réaménagement de l’espace monumental bruxellois, qui pourrait paraître capital pour l’expression d’une identité nationale belge, le pouvoir central intervient finalement peu, avec circonspection, et dans un respect un peu pingre des normes budgétaires. Ainsi, il n’y aura pas un “grand monument national” voué à célébrer la sacrifices consentis lors du conflit mondial à l’échelle du pays, malgré des velléités dans ce sens, et on se satisfera en 1922 de déposer les restes de “notre” Soldat inconnu au pied de la colonne du Congrès, déjà en place depuis plusieurs décennies. Quant à ce qui concerne l’érection de monuments aux morts des différentes communes, les autorités centrales n’acceptaient de subsidier que ceux qui présentaient “un caractère artistique”, et ce, seulement, à concurrence d’1/3 du montant global. Les protestations des pouvoirs locaux parviendront à modifier quelque peu cette donne, mais elle était exemplative d’un certain état d’esprit dans les hautes sphères ministérielles. Avec le temps, l’expression d’un puissant unanimité populaire et national s’étiola dans l’ensemble du pays avec le développement de la “Question flamande”. Si la région bruxelloise sembla échapper, mémoriellement parlant, à ses ressacs, la statuomanie ambiante, pour sa part, tendit à se fragmenter sur une base corporative... tout en préservant la part d’initiatives locales sur le terrain : on se mit désormais à inaugurer

des monuments aux Aviateurs, aux Postiers, aux Cheminots voire aux Forains ou aux Colombophiles patriotes. La Seconde Guerre mondiale relança un mouvement qui tendait à s'essouffler, en lui redonnant des publics massifs et une bienveillance renouvelée des services publics mais sans bouleverser les rituels et les cadres mémoriaux du conflit précédent, désormais bien rodés; les supports monumentaux de "14-'18" servirent ainsi à accueillir les noms des victimes de "40-'45" tandis que l'odonymie, avec ses "rues du Maquis" et autres "places des Réfractaires" s'enrichissait de concepts inconnus une génération auparavant...

Cela ne rajeunissait évidemment pas les "Anciens" de l'Yser. Au fil des années '70 et '80, avec la disparition de l'immense majorité d'entre eux et du gros de leur génération, les valeurs dont ils étaient *volens nolens* porteurs s'effacèrent peu à peu de la Cité dans une indifférence grandissante, cédant le haut du pavé à d'autres dieux, d'autres idoles, mais mieux en phase avec leur époque. On pourrait encore écrire bien des choses là-dessus. On se contentera de conseiller la lecture attentive de cet ouvrage, riche en découvertes, enrichi de nombreuses illustrations de qualité et d'un apport certain pour tout ce qui touche au domaine de l'"histoire publique".

Alain Colignon

LEO VAN BERGEN
Zacht en Eervol. Lijden en sterven in de Grote Oorlog 1914-1918

Antwerpen, Manteau, 2014, 592 p.

Cet imposant ouvrage de 592 pages veut répondre à la question suivante : que peut-il arriver au soldat blessé ou malade sur le front occidental durant la Première Guerre

mondiale ? La réponse est formulée suivant cinq axes : le combat, le corps, l'esprit, les secours, la mort. Le titre est tiré d'un poème de Wilfried Owen, officier britannique ayant souffert de *shell shock* et mort à la veille de l'armistice. En choisissant ce titre l'auteur donne d'emblée le ton du livre. Ce n'est pas l'histoire de héros morts d'une mort héroïque, mais le récit des souffrances individuelles infligées par une guerre industrielle et déshumanisée. Les soins médicaux évoqués souvent en marge des ouvrages sur la Première Guerre mondiale trouvent ici une place centrale.

Le chapitre "Combat" évoque les modifications de l'art de la guerre par l'augmentation de la puissance de feu, l'accroissement de la taille des armées et l'importance de l'artillerie. Année après année sont évoqués les principaux événements et offensives en soulignant le rôle des services de santé, l'importance des pertes, les types de blessures et traumatismes engendrés par les combats.

Le chapitre "Corps" énumère les facteurs qui agissent directement sur le délabrement ou la destruction du corps. L'univers malsain des tranchées, la fatigue, la tension nerveuse épuisent les corps, proies faciles de maladies plus mortelles que le feu ennemi. L'auteur consacre un assez long passage aux maladies vénériennes, grande préoccupation pour les médecins et l'autorité militaire, en cette période d'hygiénisme naissant. Il compare les réponses thérapeutiques des différentes armées, oscillant entre permission et punition, entre morale et réalité du terrain, entre devoir envers la patrie et pulsions sexuelles. C'est une population affaiblie qui est la proie, à la fin de la guerre de l'effroyable

épidémie de grippe dite espagnole. Outre les maladies qui affaiblissent les corps, ceux-ci sont détruits par les blessures mortelles ou mutilantes. L'auteur décrit les différents effets de chacune de ces atteintes au corps qui modifient quelquefois à jamais la destinée d'un individu.

L'importante partie "Esprit" parcourt le chemin qui sépare un être sain d'une personnalité névrosée. Ce n'est pas un phénomène nouveau mais la haute technologie de la guerre, qui engendre l'impuissance face aux menaces, décuple les maladies psychiques. Cette guerre qui semble n'avoir aucune issue sape le moral, fatigue les esprits autant que les corps, installant au cœur des hommes l'indifférence, l'insensibilité, l'inhumanité menant à l'apathie, au fatalisme, à la brutalisation mécanique des hommes et menaçant leur réintégration dans la vie civile, policée et normale de l'après-guerre. La guerre engendre une angoisse permanente. Certains soldats tentent d'y échapper par l'automutilation ou le suicide. D'autres trouvent une porte de sortie inconsciente dans la névrose. Ce chapitre se base très majoritairement sur les sources (et donc la perception) britanniques. Il signale d'abord l'incertitude des chiffres due à l'imprécision du diagnostic qu'expliquent un manque de connaissances et la réticence à reconnaître le phénomène. L'auteur détaille ensuite les causes et les symptômes multiformes dont la manifestation brouille le diagnostic et rend perplexes les médecins. Il souligne combien les médecins oscillent entre la condamnation de lâches et l'incompréhension face à l'effondrement de soldats aguerris, entre l'identification de causes biologiques ou traumatiques, entre la reconnaissance de la responsabilité de la guerre ou de l'hérédité.

La quatrième partie aborde les soins. Il rappelle d'emblée la mauvaise organisation des services de santé militaires, manquant de personnel et de matériel, qui ont dû faire appel à la Croix-Rouge pour suppléer leurs défaillances initiales. Passant ensuite au cœur des combats, l'auteur nous détaille le parcours du blessé du champ de bataille à l'hôpital d'évacuation : l'affreux choix à exercer sur le champ de bataille par les brancardiers impuissants à transporter tous les blessés, l'abominable trajet dans les boyaux exigus, menacés par les tirs, jusqu'au poste de secours dépassé par l'afflux de blessés, pour enfin atteindre, au terme d'un trajet qui s'avère mortel pour certains, l'hôpital de campagne. Tout au long du chapitre l'auteur souligne les dissensions entre militaires et civils, malades et personnel soignant, hommes et femmes.

L'auteur estime que les affreuses mais souvent inédites blessures causées par la guerre ont offert un vaste champ d'expérimentations médicales aux médecins (surtout les chirurgiens). Sans parler d'avancées médicales, il soupçonne les médecins d'agir pour la gloire et la recherche sans se soucier du bien-être du patient, cobaye consentant. L'auteur poursuit ce réquisitoire contre le monde médical en l'accusant de privilégier le devoir militaire sur l'action humanitaire. Les médecins rendent la vie aux soldats pour mieux les renvoyer au combat, donc à de nouvelles blessures ou à la mort. Bien plus, auxiliaire des autorités militaires, le corps médical répugne à prouver que les maladies ont été causées par la guerre. Cette attitude influence la question des pensions à accorder par l'État. C'est en psychiatrie que ce problème se pose avec le plus d'acuité. L'auteur dresse un tableau sombre de la prise en considération par la

médecine militaire du fait psychiatrique, en soulignant que les psychiatres privilégient l'approche disciplinaire de la maladie. Soupçonnés d'être des lâches, des dégénérés, des faibles voire des simulateurs, les névrosés sont considérés comme fautifs : ils doivent donc être punis. Si l'auteur souligne les différences de perception des névroses, et surtout de l'hystérie, entre Français et Britanniques, il insiste sur les traitements douloureux qui doivent pousser le patient à se déclarer guéri et souhaiter retourner au front.

La cinquième partie aborde la mort omniprésente. On y distingue la mort "sans combattre" qui vient par imprévu, sous la forme de la balle d'un tireur embusqué ou d'un tir "ami" dans le chaos du champ de bataille. Il y a la mort reçue par vengeance du camp adverse ou par exécution par la justice militaire de sa propre armée. L'auteur insiste sur le caractère expéditif, excessif et injuste des juridictions militaires en s'appuyant essentiellement sur les exemples britanniques et français qui se distinguent d'autres pays (Belgique, Canada, Australie, Nouvelle-Zélande, Allemagne, États-Unis) par le caractère très hiérarchisé de leurs armées et le manque de contrôle politique. L'auteur ne traite pas de l'exemple italien dont l'armée recense pourtant le plus de fusillés et d'exécutions sommaires. Il ne mentionne pas non plus le rôle d'experts juridiques que les psychiatres jouent dans ces procès appelés à se prononcer sur la responsabilité des prévenus.

Il se penche ensuite sur la mort au combat, lors des offensives ou sous les obus de l'artillerie. Si la rencontre avec la mort et les cadavres que l'on côtoie quotidiennement sont l'objet de très nombreux témoignages, ceux-ci se

font plus rares quand il s'agit d'évoquer la mort donnée. L'auteur impute ce silence à l'autocensure ou une expérience impossible à décrire.

L'auteur termine son chapitre en soulignant que tous les morts n'ont pas le même traitement. Certains sont enterrés et viendront après-guerre garnir les rangs des grands cimetières nationaux. D'autres, inhumés en hâte, seront déterrés lors de l'offensive suivante. D'autres encore n'auront jamais connu de sépulture, même provisoire. L'auteur évoque ces différents problèmes ainsi que le travail des équipes de fossoyeurs et le déblaiement des champs de bataille après la guerre.

En conclusion de son ouvrage, l'auteur brosse brièvement un tableau du legs de la guerre : les familles décimées, la démographie en perte de vitesse, les économies ruinées, les anciens combattants qui réclament pensions et reconnaissance, le deuil et les cimetières qui maintiennent la mémoire.

Le livre se base essentiellement sur la littérature primaire (témoignages, romans, journaux personnels, sources publiées) et secondaire pour former un ouvrage de référence clair et lisible. Il se veut une comparaison et en même temps une étude complémentaire des armées britanniques, allemandes, françaises. Mais l'importance des sources britanniques met l'armée du Royaume-Uni au premier plan. Chaque thème repose sur l'évocation et les citations de témoignages personnels sous-tendus par des sources officielles ou des relations historiques. Ces cas individuels rendent la réalité plus proche et le récit plus vivant. L'auteur présente les faits tels qu'ils ont été vécus et ressentis par les acteurs du moment.

Le chapitre sur la psychiatrie militaire en se basant moins sur les témoignages de patients (et pour cause, ceux-ci sont souvent incapables de décrire leurs troubles) éclaire mieux les motivations et les prises de position des médecins.

Aujourd'hui les ouvrages consacrés aux aspects médicaux de la Grande Guerre se sont multipliés, traitant bien souvent d'un aspect particulier (la chirurgie, la psychiatrie, les "gueules cassées"...) ou abordant le problème sous un angle singulier (les infirmières, la relation médecin-patient). En 1999, date de la première parution de l'ouvrage de Leo Van Bergen, le sujet n'était pas encore étudié de façon aussi diversifiée. C'est la qualité de ce livre de tenter une analyse et une mise en perspective internationales du système de soins dans les armées présentes sur le front occidental durant la Première Guerre mondiale. Il a le mérite d'aborder tous les aspects concernant le sort des militaires blessés ou malades. Bien sûr l'ampleur du sujet montre aussi ses limites. Il est impossible d'aborder tous les aspects en profondeur ou d'en analyser toutes les nuances. Le livre se base essentiellement sur les témoignages qu'il faut souvent manipuler avec soin et prudence. Au sein de cette foisonnante description, il manque dans certains cas une réflexion sur l'appréhension des malades, les méthodes employées, les choix exercés (comme par exemple les différences de conception du traitement entre la chirurgie de l'Avant et la chirurgie de l'Arrière, liées aux contextes dans lesquels les médecins doivent travailler). En raison du type de littérature utilisée, c'est souvent le point de vue du patient, du soldat qui est privilégié. Le livre remet fréquemment en cause le système de santé militaire avec ses failles et ses manquements sans pointer

les avancées médicales et les progrès dans les traitements. L'auteur nuance parfois ses positions négatives envers les médecins en soulignant que les individus (médecins et personnel infirmier) sont enfermés dans un système qui les empêche de montrer leur empathie envers les patients, mais l'ensemble reste assez rude pour le monde médical. L'impression qui reste à la lecture de cet ouvrage est celle de l'impuissance humaine à guérir face à la destruction industrialisée. Ce livre a l'avantage de dégager des pistes de réflexion, de contribuer à planter le décor, de développer des thèmes sur lesquels d'autres pourront faire des études particulières.

Christine Van Everbroeck

PIETER VERSTRAETE & CHRISTINE VAN EVERBROECK

Verminkte Stilte. De Belgische invalide soldaten van de Grote Oorlog

Namur, Presses Universitaires de Namur, 2014, 200 p.

Le silence mutilé. Les soldats invalides belges de la Grande Guerre

Namur, Presses Universitaires de Namur, 2014, 200 p.

De laatste jaren mag de literatuur over de humanitaire en medische gevolgen van de Grote Oorlog zich in een toenemende belangstelling verheugen. Terecht, want juist die keerzijde maakt van oorlog oorlog, in plaats van een sprookje. Probleem is dat ook hierbij in kwantitatief opzicht de Angelsaksische literatuur toonaangevend is. Maar andere landen laten meer en meer van zich horen. Zelfs in het sinds 1945 grotendeels op de jaren 1933-1945 focussende Duitsland zijn enkele mooie, wetenschappelijke studies over de medische problematiek in de jaren 1914-1918 verschenen. Ook België was een van de landen dat op dit terrein een beetje achterbleef, nu aan een inhaalbeweging

bezig is bijvoorbeeld met een studie over ziekenhuis *L'Océan* in De Panne, geschreven door Luc De Munck en Luc Vandeweyer en gepubliceerd in 2013. En nu is er dan ook het boek *Verminkte Stilte* van Pieter Verstraete en Christine Van Everbroeck over het lot van zowel de lichamelijk als de geestelijk gehandicapt geraakte Belgische soldaten in de jaren van de oorlog (de eerste twee hoofdstukken) en de tijd daarna (de laatste twee).

Uiteraard is het alleen al vanwege de leemte in kennis over het lot der Belgische soldaten goed dat deze studie er is, maar dat is zeker niet de enige reden. Door de, zeker in vergelijking met Duitsland en de Angelsaksische oorlogvoerende landen, afwijkende Belgische situatie, brengt een dergelijke studie zeer te verwelkomen nuanceringen aan in het beeld dat over oorlogsinvaliditeit en oorlogsneurose bekend is.

Deels is dat beeld uiteraard gelijklopend. Werd de neuroticus in alle grote landen van de oorlog gewantrouwd en een gebrek aan wilskracht voor de voeten geworpen, in het Belgische heir was dat niet anders. De lichamelijk gehandicapte moest met behulp van specifieke protheses en gerichte training worden heropgevoed, wat met een zeer nationalistisch getinte gedachtegang werd gerechtvaardigd. Dan zou hij ten tijde van de oorlog nuttig blijven voor de oorlogsinspanning en daarna een baan vinden zodat hij niet op de pensioenkosten van de staat zou gaan drukken. Ook dat was elders eender.

Maar Verstraete en Van Everbroeck wijzen ook op belangrijke verschillen. In tegenstelling tot landen als Duitsland, Canada, Australië en

later de VS, was België grotendeels bezet, wat verlof onmogelijk maakte. De Belgische soldaten stelden zich het meeste van de tijd niet vechtend maar afwachtend tegen de vijand te weer, in een doorgaans voor de gezondheid weinig plezierige omgeving. Dat maakte dat het frontleven achter de IJzer nog vervelender en ogenschijnlijk zinlozer was dan elders. Enerzijds zullen hierdoor de lichamelijke verwondingen anders en relatief minder talrijk zijn geweest en anderzijds kan de geestelijke problematiek wel eens (nog) groter zijn geweest. Het zijn immers die ervaringen van verveling en zinloosheid – en niet louter het onvoorstelbare geweldsniveau – die het nodige aan de psychische problematiek van de Grote-Oorlogssoldaat hebben bijgedragen.

Kijken we naar het curatieve deel, dan is een van de verschillen dat het in het geweer krijgen van de doorgedraaide soldaat met behulp van wat we maar even medische marteling zullen noemen – een methode die elders met groot enthousiasme werd begroet en ingevoerd –, in België minder vaak lijkt te zijn voorgekomen en minder hard werd toegepast. Na de oorlog werd – in tegenstelling tot de Britten bijvoorbeeld, waar *shell-shock* zou uitgroeien tot onderdeel van de nationale identiteit – de soldaat met 'd'n klop' vergeten en op één hoop gegooid met 'normale' gekken en eender behandeld. En ook de lichamelijk invaliden raakten na 1918 al snel uit het maatschappelijk blikveld, terwijl zij in de steden van de grote oorlogslanden een gezichtsbepalende factor waren. Aan deze 'stilte rond de verminkte', aan dit vergeten raken van de meer dan 5.000 Belgische, permanente oorlogsgewonden – gek, gezichtsmismaakt, blind, invalide –, dankt het boek niet alleen zijn fraaie titel, maar ook zijn opdracht: het wegnemen van de verzwijging.

Er is echter wel wat op de studie aan te merken, zoals het detail dat de mitrailleur géén nieuw wapen was (p. 22). Ieder hoofdstuk opent met een op de te beschrijven situatie gericht gedicht. Het zijn echter vertalingen van meestal Engelse originelen, op één uitzondering na, het mooie *'Les Gaz'* van de Belg Maurice Gauchez. Daarom voegen zij, al ben ik een groot voorstander van het gebruik van kunst en literatuur voor het doorvorsen van historische fenomenen, weinig toe aan de Belgische invalshoek. Waarom overigens het gedicht van Gauchez wel wordt vertaald ('Gaswalmen') en dat van Fransman Luc Durtain (*'Le geste du vainqueur'*) niet, ontgaat mij.

Het 'verlangen om te vluchten' zou ik nooit een zenuwaandoening noemen en al helemaal niet een die samenhang met mentale stoornissen (p. 71). Het lijkt me een zeer menselijke drang, die daarbij in voorgaande oorlogen juist een rem op het ontstaan van geestelijke oorlogsproblematiek vormde. Juist het gegeven dat vluchten in de Eerste Wereldoorlog schier onmogelijk was, heeft bijgedragen aan de omvang van de geestelijke problematiek in die jaren.

De Belgische militaire rechtbanken zouden 'weinig' doodstraffen hebben uitgesproken en er al helemaal weinig hebben uitgevoerd. (p. 73) Maar is 219 respectievelijk 14 (en dat laatste alleen in het eerste oorlogsjaar) inderdaad weinig? Zelfs uitgesmeerd over de hele oorlog is dat cijfer van 14 relatief gezien nog altijd veel meer dan het aantal doodstraffen dat in het immense Duitse leger ten uitvoer is gebracht, te weten 48. En waarom zou de reden zijn dat de Belgische militaire rechtbanken rekening hielden met verzachtende omstandigheden? Waarom

deden bijvoorbeeld de Britse rechtbanken dat dan niet of in ieder geval veel minder?

Nadat eerst is gezegd dat de bezorgdheid van verpleegsters voor de geestelijk zieken door een psychiater als 'nefast' was omschreven en dat het de, ook door henzelf onderschreven, taak van de zenuwartsen was om te proberen de neuroticus weer naar het front te krijgen, doet het wat vreemd aan om te lezen dat de meeste neurotici 'gelukkig' snel werden behandeld (p. 94). Verder is het wat ongelukkig om, als over een groep Duitse invaliden wordt gesproken, als een van de vragen die dit beeld opriepen, op te voeren of die wonden zichtbaar moesten worden gehouden ter "herinnering aan het leed dat de 'Duitse barbarij' met zich had meegebracht" (p. 107).

Ronduit foutief is dat 'alle frontsoldaten' geestelijk en lichamelijk waren getekend en dat zij ook allemaal "in een bepaald opzicht leden aan posttraumatische stress" (p. 133). Ten eerste is posttraumatische stress een hedendaags fenomeen (sommigen zullen zelfs over 'uitvinding' reppen) dat hooguit een overlap heeft met de toenmalige oorlogsneurosen. "In een bepaald opzicht" is daarbij zo vaag dat het altijd wel kloppend kan worden gemaakt. Eén keer een nachtmerrie? "Stress! 'In een bepaald opzicht' althans". Maar belangrijker is dat domweg lang niet alle frontsoldaten getekend waren door de oorlog, lichamelijk noch geestelijk. Velen kwamen uit de oorlog en pakten hun leven weer op. Anderen (velen?) hadden of kregen zelfs de tijd van hun leven en voelden zich in de strijd op en top de man die zij wilden zijn: krachtig, strijdbaar. Uiteraard staat het vrij om dat een vorm van geestelijke ongezondheid te noemen, maar dan wordt ten eerste wel heel

erg ingegaan tegen iedere definitie daarvan uit die tijd zelf en zegt dat meer over het hedendaagse West-Europese denken dan over de soldaat van de Grote Oorlog.

Het is samen met de in zowel aantal als omvang veel te uitbundige Franse citaten en de vele typ-, taal- en afbrekingsfouten – een kleine greep : verrachtelijk, bestu-urders, klinische, een aantal artsen wisten, ten allen tijde –, een van de zaken die afbreuk doen aan een verder prachtige, interessante en noodzakelijke studie.

Leo van Bergen

TINE HENS (MMV. SAARTJE VANDEN BORRE & KAAAT WILS)

Oorlog in tijden van vrede. De eerste wereldoorlog in de klas. 1919-1940

Kalmthout, Pelckmans, 2015, 313p.

Ce livre croise avec beaucoup de pertinence histoire de l'enseignement, histoire de la mémoire et histoire du pacifisme durant l'entre-deux-guerres. En effet, l'école est un puissant vecteur de transmission mémorielle. Au lendemain de la Première Guerre mondiale, les enseignants ont cherché à articuler souvenir des morts et éducation à la paix. Or, cela ne va pas de soi. Tout au long de l'entre-deux-guerres, sous l'égide de la SDN, des recherches ont été menées en ce sens, menant dès le milieu des années vingt à des révisions de manuels scolaires et à des formations d'enseignants lors de "summer schools" organisées à Genève. Malgré les innombrables initiatives en faveur d'une éducation à la paix, force est de constater que le discours pacifiste resta dans les classes d'écoles belges quelque peu superficiel par rapport au discours patriotique. L'auteur déploie ce

sujet passionnant et complexe en quatre parties.

La première traite de l'immédiat après-guerre et confirme ce que les recherches sur la mémoire de la Grande Guerre en Belgique ont déjà mis à jour. Il est vrai que l'école est à la fois un reflet de la société globale et un ferment d'évolution. Ainsi, dès la fin de la guerre, l'événement entre dans les manuels scolaires comme dans les classes pour exalter le patriotisme : 14-18 a révélé la Belgique à elle-même, a fait la grandeur de ce petit pays uni dans la souffrance des civils et le combat des soldats. L'enseignement de la Grande Guerre et le souvenir des morts doivent ériger le comportement des aînés en modèle pour les jeunes générations. Des voyages scolaires sont organisés dès 1919. L'idée vient de Victor Devogel, directeur général de l'enseignement à Bruxelles, au moment où la Conférence pour la Paix commence à décevoir les Belges. Pour lui, ces voyages dans les villes martyres et au front seront la plus grande leçon d'histoire de la vie des élèves. Bref, ces voyages doivent transmettre la mémoire de la Belgique héroïque et martyre que les Alliés minimisent à Paris. Ce n'est que plus tard, après la signature du Pacte de Locarno (comme l'ont déjà souligné John Horne et d'autres qui auraient pu être cités), que les excursions scolaires et la mémoire en général prendront un caractère pacifiste : voir l'horreur de la guerre doit alors alimenter l'amour de la paix. D'ailleurs, en 1925, les villes sont reconstruites, les paysages ont reverdi, des mémoriaux ont été érigés et des musées ouvrent leurs portes. L'évocation de la guerre passe alors bien plus par la visite des mémoriaux et des musées que par la vision brute des effets de la guerre sur le paysage. Quoi qu'il en soit, au sortir de la guerre, c'est bien le patriotisme qu'il s'agit

de transmettre. C'est dans cette optique que nombre d'écoles vont ériger des monuments à la gloire de leurs anciens élèves morts au champ d'honneur et que les murs des classes vont se couvrir d'images des villes martyres et des héros nationaux de la Grande Guerre. Cette mémoire ultra-patriotique va petit à petit évoluer vers un patriotisme plus humaniste, ce qui mène à la deuxième partie du livre. Mais avant cela, notons qu'une analyse systématique et approfondie des monuments dans les écoles pourrait être menée. Car, l'auteur – ce n'est pas une critique – n'évoque que quelques exemples et ne s'attarde pas sur les différences (ou non) entre les monuments dans les écoles officielles et dans les écoles libres, ni sur l'impact des cérémonies sur les élèves. De même, il n'y a pas d'analyse comme telle des héros nationaux proposés à la dévotion des élèves. L'auteur indique tout de même qu'au sortir de la guerre, il n'y a pas de place pour des héros flamands. Dans les premiers manuels scolaires, les frères Van Raemdonck sont absents.

La deuxième partie analyse avec finesse les efforts de révision des manuels scolaires en faveur de la paix. En 1923, dans le contexte troublé de l'occupation de la Ruhr, paraît une "Enquête sur les livres scolaires d'après-guerre". À partir de 1925, on assiste à des tentatives d'apaisement des esprits. Petit à petit, s'impose l'idée qu'à l'école il faut moins parler de guerre et plus de paix. Ce qui revient, note très justement l'auteur, à renouer avec l'esprit de la Belle Époque. Cela débouche sur la révision des manuels scolaires. Mais qui va réviser ces manuels ? Pour aller dans quel sens ? À Genève, le Bureau international d'Éducation est créé en 1925 et donne des avis pour améliorer l'éducation à la paix. Le problème, c'est que ces avis concernant

la révision des manuels émanent de pédagogues et d'activistes de la paix, mais pas d'historiens. En fait, l'idéal historien de vérité historique ne va pas facilement de pair avec les nécessités pédagogiques. On aurait aimé, ici, une analyse systématique des manuels belges et de leurs changements. D'autant qu'à la fin des années vingt, comme le note bien l'auteur, on assiste à un retour de l'optimisme et à la multiplication des commissions et sous-commissions au sein de la SDN pour promouvoir l'éducation à la paix et surveiller les manuels. Mais nombre d'initiatives restent utopiques et n'arrivent pas jusque dans les écoles. Globalement, l'histoire nationale continue à dominer le monde scolaire, mais on y supprime les expressions tendancieuses. À la fin des années vingt, les mots "barbares" ou "teutons" ont disparu. Mais jusqu'où faut-il aller ? En 1927, Destrée, interpellé par la commission allemande, montre les efforts réalisés par les manuels scolaires belges, mais refuse de supprimer l'incendie de Louvain, la destruction de Dinant et celle de la cathédrale de Reims. Il est vrai que l'apaisement des esprits resta superficiel et n'arriva pas à intégrer la question des "atrocités allemandes", comme l'a montré John Horne depuis longtemps.

La troisième partie analyse en détail les efforts réalisés pour faire connaître et aimer la SDN. Apprendre la paix passe par une meilleure connaissance de la SDN. En 1926, Huysmans, ministre des Sciences et des Arts, souhaite diffuser dans les écoles "l'esprit de Locarno". Pour lui, l'école doit inculquer un patriotisme humaniste et ériger en exemple les efforts pacifistes de la SDN. Cette vision est soutenue par les associations de promotion de la SDN qui apparaissent un peu partout. En 1931, des dossiers pédagogiques sont proposés aux écoles pour faire des leçons sur la paix et

la SDN. D'autant que les élèves des années trente n'ont pas connu la guerre. De 1930 à 1933, le pacifisme semble triompher. Du côté flammingant, toutefois, le slogan "*nooit meer oorlog*" n'est pas lié à un quelconque amour de la SDN qui est vue comme le produit d'une modernité détestée. Mais certains manuels scolaires flamands vont introduire la SDN en exaltant l'idée wilsonienne d'auto-détermination des peuples, faisant ainsi surgir dans les manuels le sujet tabou qu'est la question linguistique. Du côté wallon, par contre, l'éducation à la paix passe par l'apprentissage de la SDN, mais sans occulter l'histoire nationale, les terribles sacrifices infligés aux Belges en 14-18, c'est-à-dire les horreurs de la guerre. Mais comment dire l'horreur de la guerre sans susciter la haine ? Le problème pédagogique reste entier. Quant à l'enseignement catholique, l'éducation à la paix se confond avec l'éducation chrétienne et n'est pas nécessairement lié à la SDN. Cela étant, pour faire aimer la SDN, organisme lointain et compliqué, il faut des enseignants convaincus et passionnés. C'est pourquoi, à partir de 1928, des bourses de la SDN sont offertes aux enseignants pour suivre des formations à Genève. Ces expériences internationales furent enthousiasmantes pour les professeurs qui y participèrent. Jusqu'en 1933, il s'agissait d'apprendre sur la SDN pour promouvoir la paix. À partir de 1934, il s'agit d'apprendre à défendre la SDN, contre un scepticisme grandissant...

La quatrième et dernière partie traite de la fin de l'entre-deux-guerres, c'est-à-dire de la période de remobilisation patriotique des esprits et de l'échec de la SDN. Dans le contexte chahuté de la deuxième moitié des années trente, la promotion de l'esprit de la SDN devient de plus en plus anachronique.

Dès 1933, Lippens, ministre de l'enseignement public, envoie une circulaire aux écoles pour promouvoir à nouveau le patriotisme, le respect des institutions nationales et la fidélité aux libertés constitutionnelles. L'école, en ces temps troublés, doit éduquer à la citoyenneté. D'ailleurs, de plus en plus d'enseignants doutent de la SDN et de l'utilité de son enseignement. Certains vont même plus loin en estimant que la propagande pacifiste endort les nouvelles générations. Le retour à la neutralité en 1936 rend l'enseignement de la SDN encore plus difficile : comment, en effet, exalter la SDN et expliquer le revirement de la politique extérieure belge ? D'autant que la SDN est en crise. Les rapports sur les manuels se multiplient, mais restent inefficaces. Les débats sont de plus en plus stériles et l'écart entre les vœux pacifistes et la réalité de l'enseignement est de plus en plus grand. D'autant qu'avec le retrait de l'Allemagne et du Japon de la SDN, la lutte pour la paix et la lutte contre les régimes totalitaires entrent en contradiction. Le passé est de plus en plus utilisé pour les combats du moment. Il est vrai que, dans le contexte extrême des années trente, les enseignants comme la société en général sont de moins en moins neutres. Le pays est divisé entre gauche et droite, entre flammingants et patriotes, entre séparatistes flamands et flammingants belgicains, entre ouvriers et patrons. Les ministres de l'enseignement vont réagir contre ces menaces intérieures : Vauthier par exemple interdit toute injure aux institutions belges et tout internationalisme communiste, tandis que Lippens estime que les enseignants antinationaux ou révolutionnaires n'ont pas leur place en classe. Mais la situation internationale se dégradant, les ministres suivants vont promouvoir l'unité nationale contre les dangers extérieurs : Bovesse, en

1936, souhaite que l'on transmette aux élèves le culte des héros nationaux, tandis qu'en 1939 Duesberg réitère la nécessité d'un patriotisme unitaire que les manuels et les voyages scolaires devraient alimenter.

La Deuxième Guerre mondiale consacra l'échec de la SDN et de ses tentatives d'inculquer un esprit de paix. Toutefois, on en tirera quelques leçons, notamment l'importance d'inculquer les valeurs démocratiques qui avaient été occultées par l'obsession de la paix au sein de la SDN.

Cette étude foisonnante et passionnante met bien en relief les difficultés, les enjeux et les contradictions qui traversent l'enseignement de l'histoire, l'éducation citoyenne et la transmission d'identités collectives.

Laurence van Ypersele

ANN CALLENS & JAN VANDERMEULEN

Gas ! Ieper 1915. De eerste gifgasaanval

Tielt, Lannoo, 2015, 288 p.

Zoals de auteurs in een radio-interview voor de VRT naar aanleiding van de voorstelling van hun boek in Ieper op 21 april 2015 stelden, brengen ze "de feiten en niets anders dan de feiten" samen in een coherent en overkoepelend verhaal dat tot op heden "vooral vanuit een Canadees perspectief werd beschreven, en slechts weinig vanuit Britse, Belgische of nog minst van al vanuit Duitse kant". Dat kan verwondering en verontwaardiging opwekken. Op zijn minst vier zaken nodigden uit tot een grondige lezing van dit boek, om te achterhalen waar de auteurs hun inzichten op gebaseerd hadden : 1) de nogal eenzijdige voorstelling van Tielt als het centrum van de gasoorlog 2) een volgehouden, negatieve afbeelding van de Franse

rol tijdens de Tweede Slag bij Ieper 3) de historische onjuistheden die met regelmaat in hun uiteenzetting opdoken 4) de kwalificatie van de Duitse chemicus Fritz Haber, die het chloor- en mosterdgas ontwikkelde, als slachtoffer.

Als citymarketing voor Tielt zou het natuurlijk kunnen tellen (alhoewel, wil je dergelijke titel claimen? Het doet ons zowaar terugdenken aan de Nieuwporiet-saga), maar om die stad nu de bakermat van de chemische oorlogsvoering te noemen, is de plek behoorlijk over het paard tillen. Een argumentatie ter ondersteuning van deze boude stelling, is afwezig in het boek. De chemische oorlogsvoering werd evenzeer vanuit Duitsland als vanuit Wervik (voor generaal Berthold von Deimlings sector) en Beverlo (experimenten in Fritz Haber's aanwezigheid) voorbereid. Bovendien leek het belangrijkste beslissingsmoment voor de inzet van gifgas toch op 25 januari 1915 in Charleville-Mézières te zijn gevallen, wanneer de in conclaaf bijeen geroepen Duitse legerleiders het pleidooi en de plannen van Haber voorgeschoteld kregen. Op dat moment zag enkel de bevelhebber van het Duitse leger in Vlaanderen heil in dat nieuwe wapen, waardoor de machine en de voorbereidingen in gang werden gezet. Dat Tielt, als hoofdkwartier van het *Armee Oberkommando 4* (AOK 4 : de Duitse sector in Vlaanderen), daar op een of andere manier een rol zou in spelen, was nogal wiedes, alleen nog maar als een logisch gevolg van de hiërarchische besluitvorming binnen de structuur van het Duitse leger. De bewijslast aan historische feiten, acties en voorbereidingen die Tielt tot "wieg van de chemische oorlogsvoering" zou moeten verheffen, is echter zeer dunnetjes uitgewerkt in het boek.

Het auteurskoppel heeft de gasoorlog via een selectieve lezing van de geschiedenis naar Tielt getrokken. De promotie en communicatie daaromtrent hebben hun impact gehad op de collectieve perceptie via de media. In de aanloop naar het Woordfront, het *GoneWest*-evenement ter herdenking van de eerste gasaanval bij Ieper, was het gênant om horen hoe eenzijdig de door *GoneWest* geëngageerde artiesten mee stapten in het verhaal van Tielt als centrum van de gasoorlog. Nu kan het moeilijk op conto van het auteurskoppel geschreven worden dat de artiesten geen deugdelijker of kritischer lezing over deze episode in de geschiedenis hebben gekregen, maar het blijft een fascinerende (en frustrerende) observatie hoe gemakkelijk de historische integriteit met de voeten getreden wordt in deze periode van de eeuwherdenking.

Een tweede vaststelling is de negatieve en stereotiepe afbeelding van de Franse militaire aanwezigheid in Vlaanderen, voor en tijdens de Tweede Slag bij Ieper. Een beeld dat niet of nauwelijks wordt bijgeschaafd in het boek. Alle clichés die je kan bedenken worden op een hoop gegooid om de Fransen te karakteriseren (luie *pépères* die niet verlegen zijn om desertie, een ongedisciplineerd zootje ongeregeld, beroerd loopgravensysteem,...) en lijken gebaseerd op enkele populaire en gekleurde herinneringen die zich vastgeklampt hebben aan de mondelinge overlevering. Die herinneringen doken opnieuw op – in al hun onschuld – in historische werkjes die in de jaren 1960-1970 werden gepubliceerd, en blijven tot op vandaag nog in sommige kringen aanvaard. Een ander, graag gebruikt stijlmiddel in het boek, is de *veralgemening* : zo worden gedragingen die zich in 1917 bij Franse *pépères* voordoen naar aanleiding van de tragische

gebeurtenissen aan het Franse front, via Louis Barthas kritiekloos toegeschreven aan de territoriale troepen die in april 1915 het slachtoffer van de gifgaswolk bij Ieper werden. Wie de regimentsdagboeken van de betrokken Franse eenheden, alsmede de talrijke Franse getuigenissen over de periode in kwestie erop naleest, krijgt echter een sterk genuanceerd beeld over hun bijdrage in het licht van die tragische gebeurtenissen. Deze bronnen, die online toegankelijk zijn (memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr), blijken echter niet gekend bij de auteurs.

Wat ons meteen bij een derde punt brengt. De auteurs beweren in hun inleiding “alle recente historische inzichten tegen het licht te hebben gehouden”, en “regimentsgeschiedenissen van vriend en vijand te hebben uitgeplozen”. Dat klinkt ambitieus, maar wie het bronnenapparaat van dit boek onder de loep neemt, stelt vast dat er in totaal slechts vier regimentsgeschiedenissen ter hand werden genomen (2 Duitse, 1 Britse, 1 Belgische, en dus geen enkele Franse). De auteurs putten voornamelijk uit algemene overzichtswerken, enkele standaardwerken en de getuigenissen die je in elke slagveldgids terugvindt. De weinig doorgedreven zoektocht naar nieuwe, relevante of minder gekende informatie(bronnen), maakt dat *Gas ! Ieper 1915* veel meer dan “een compleet boek” (p. 15) vooral een weinig origineel, plezierig en gedwee herkauwend werk is geworden, waar bovendien heel wat foutjes, anachronismen of scheefgetrokken analyses zijn in geslopen.

Hoewel we in een tijdperk leven waarin nog nooit zoveel bronnenmateriaal beschikbaar werd gesteld – hetzij digitaal, hetzij in bewaar- of erfgoedinstellingen –, is het merkwaardig hoe kronieken die de voor-

bije honderd jaar werden geschreven en afgeschreven, zo gretig herkauwd blijven worden. Er zijn uitzonderingen, uiteraard, maar dit inspiratieloos herkauwen lijkt wel symptomatisch te zijn bij vele leden van het Publicerend Guild van de Eeuwherdenking. Ook Callens en Vandermeulen dragen gretig hun steentje bij, soms zelfs vrij vergaand.

De grens tussen plagiaat en onderzoek is soms vaag, zoals het spreekwoord luidt : *“To steal ideas from one person is plagiarism; to steal from many is research”*. Ook dit boek toont aan hoe dun die grens kan zijn. In het noten- en bibliografisch apparaat (dat overigens een rommeltje is), blijken de publicaties van Robert Baccarne en Jan Steen (*Poelkappelle 1914-1918*, Wervik, 1968 en *Boezinge 1914-1918. Gasaanvallen 2^e slag om Ieper*, Wervik, 1979) een vaste klant te zijn. Wie de publicaties evenwel samen leest met dit nieuwe boek, kan alleen maar tot de vaststelling komen dat Baccarne en Steen veel sterker aanwezig zijn, dan de 25 referenties achteraan vermeld in het boek. Het schema van de betrokken eenheden op 22 april 1915 werd zelfs in identieke lay-out gekopieerd. Hetzelfde geldt voor het overzicht van chemische aanvallen op Belgisch grondgebied tussen 1915-1918, dat opnieuw schaamteloos in dezelfde lay-out geplukt werd uit het baanbrekende onderzoek over chemische oorlogsvoering van Jean Pascal “Zanters” (*sic*; = Zanders), inclusief spellingsfouten (cf. “Frezenburg”, p. 103; = Frezenberg).

Fritz Haber werd tijdens de persvoorstelling door de auteurs als “slachtoffer” gekarakteriseerd. Volgens de auteurs heeft de geschiedenis Haber te vaak neergezet als de baarlijke duivel, als de vader van de chemische oorlogsvoering, de man die de box van Pandora

heeft geopend. In zekere zin was Haber echter wel een slachtoffer, maar het gaat wel erg ver om een man als Haber, die zo overtuigd was van zijn zoektocht naar steeds dodelijker gifgas om de oorlog te verkorten, eenzijdig als slachtoffer neer te zetten. De inzet van gifgas bracht niet wat het verondersteld werd te brengen : een doorbraak in de pastelling. Reeds in de zomer van 1915 werd duidelijk dat dit wapen niet efficiënt was in een loopgravenoorlog, ondanks zijn gruwelijk effect op de mens. Ook Haber moet de foto's van en de rapporten over de effecten van gifgas gezien hebben. En uit zijn persoonlijke omgeving kreeg hij een duidelijk signaal met wat voor waanzin hij zich had ingelaten. Zijn vrouw pleegde zelfmoord : de afschuw voor het gifgaswapen zou daarvoor het grootste motief zijn geweest. Toch ging Haber onverstoord verder, zette hij zich met nog meer ijver in om nog dodelijker gas te ontwikkelen. Zelfs na de oorlog verdedigde hij tijdens publieke lezingen de inzet van “zijn” wapen.

In hun boek zelf komt de vermeende slachtofferrol van Haber daarentegen niet verder aan bod. Wel blijkt voor het auteurskoppel de schuldvraag (of “de eindafrekening”, p. 181) een heel belangrijke kwestie te zijn. Wie draagt nu het meeste schuld, wie moeten we honderd jaar later met de vinger wijzen voor die kwalijke evolutie? Een gemiste kans om eerder de existentiële rol van de wetenschap te confronteren met hun rol in oorlogstijd, of hun rol in dienst van een militair apparaat in vraag te stellen.

Op de persvoorstelling werd het boek samen met een andere nieuwe publicatie voorgesteld, dat van de Engelse historicus Ulf Schmidt (*Secret Science. A Century of Poison*

Warfare and Human Experiments, Oxford, 2015). Schmidt voerde gedurende twaalf jaar onderzoek naar de ultrageheime chemische bewapeningsprogramma's zoals die na de Eerste Wereldoorlog in Groot-Brittannië en Noord-Amerika werden opgezet. Zijn boek vormt een baanbrekende analyse van de dynamiek achter die programma's, van een moraal en ethiek die gecorrumpeerd werden en baan ruimen voor de waanzin die in de hoofden van 'gelauwerde' staatsleiders regeerde. In tegenstelling tot het boek van Callens en Vandermeulen stelt Schmidt de rol van wetenschappers in het kader van een bewapeningswedloop wél kritisch in vraag, met inzichten die zowel voor het verleden als voor het heden gelden.

Op het einde van de voorstelling van het boek *Gas ! Ieper 1915*, meldde het auteurskoppel dat er plannen zouden bestaan om hun boek het Engels te vertalen. Laten we hopen dat de uitgeverwereld over het gezonde verstand beschikt om het niet zover te laten komen, maar dat het o zo gewillige papier in de plaats gereserveerd wordt voor de vertaling van Ulf Schmidts *Secret Science*, een boek dat er écht toe doet.

Pieter Trog

III. Tweede Wereldoorlog - Seconde Guerre mondiale

MATHIEU BILLA

La bataille des Ardennes. La vie brisée des sinistrés

Bruxelles, Éditions Racine, 2015, 212 p.

Pour peu qu'il soit appliqué à son métier et qu'il en éprouve encore quelque satisfaction,

le bibliothécaire spécialisé dans l'histoire du XXe siècle peut encore espérer épingler à intervalles réguliers, de-ci, de-là, des études tranchant avec le fonds commun de la production livresque, bien conformiste en ces temps de commémorations tous azimuts. Quoique pourvu d'un titre légèrement "accrocheur" par sa charge dramatisante dans un sujet déjà fort couru (*La Bataille des Ardennes. La vie brisée des sinistrés*), l'ouvrage de Mathieu Billa appartient fort heureusement, il faut le souligner, à cette catégorie de "bonnes surprises" : l'amateur d'histoire régionale y trouvera sans nul doute son compte tout autant que le chercheur intéressé par les incidences du second conflit mondial sur le vécu intime des populations ardennaises. Car, outre le fait que la recherche a été fort correctement menée, la thématique étudiée s'avère bien plus originale que l'angle d'approche habituel pour ce qui fut "le dernier coup de dé d'Hitler" au cœur de l'hiver 44-45. En effet, celui-ci, jusqu'à présent, a généralement été le fait d'amateurs d'histoire-bataille, se centrant sur les quelques semaines de combats ayant opposé, au cœur de l'Ardenne, "G.I. Joe" aux dernières unités de la *Heer* et de la *SS* encore en état d'opérer une contre-offensive majeure. Rarement, les auteurs, même quand ils étaient de qualité, se risquaient à déborder de leur sujet pour s'aventurer jusqu'aux considérations géostratégiques ou géopolitiques du moment. Et, plus rarement encore, à centrer leur attention sur le triste sort des civils ballottés dans la tourmente, hormis quand il s'agissait d'historiens du terroir ou de journalistes peu ou prou interpellés par des considérations locales. Au vrai, on pourrait les compter sur les doigts de la main, de Luc Rivet et Yvan Sevenans (*La Bataille des Ardennes. Les civils dans la guerre*, 1985) à Peter

Schrijvers (*Bastogne : De grootste slag om de Ardennen*, 2014) en passant par la collation de témoignages de Philippe Carrozza (*Les Ardennais n'oublieront jamais*, 2014) ou le méticuleux travail de Matthieu Longue (*Massacres en Ardenne. Hiver 1944-1945*, 2006)... Toujours, leur recherche était limitée par des bornes étroitement chronologiques, du départ de l'Offensive (16 décembre 1944) à ses soubresauts ultimes (31 janvier 1945). De ce qu'il advenait ensuite, très peu s'y intéressèrent jamais, si ce n'est, éventuellement, pour les opérations de déminage – d'ailleurs plutôt appréhendées d'après le point de vue des démineurs... On comprendra, au vu de ce contexte historiographique se déclinant presque exclusivement sur le mode guerrier, le caractère profondément novateur du travail conduit par Billa qui, enfin !, entreprend de décrire de manière à peu près exhaustive et sur le long terme (plusieurs années, parfois plusieurs dizaines d'années) ce que fut le lot commun des Ardennais APRÈS la bataille et confrontés, à la disparition de leurs proches, de leurs biens, de leur univers familial, quand eux-mêmes n'étaient pas meurtris dans leur chair... Les chiffres sont parlants : lorsque reflua pour de bon l'invasion, entre 2000 et 2500 civils belges (et 500 "Grands-ducaux") étaient passés de vie à trépas, tandis que près de 11.000 immeubles avaient été jetés à terre ou gravement endommagés. Dans une région encore largement agricole, le cheptel avait largement souffert également (plusieurs dizaines de milliers de têtes de bétail) ainsi que les forêts et les champs, ponctués par les cratères de bombes ou d'obus, déchirés par les tranchées. Quant aux voies de communication et aux ponts, tout, ou à peu près, devait être réhabilité. Bref, l'Ardenne qui, avant-guerre, commençait à être une "merveilleuse terre de vacances", s'était muée,

l'espace d'un mois et pour plusieurs années, en "Ardenne-martyre", point de chute d'un "tourisme de guerre" non toujours exempt de voyeurisme. Certes, ainsi que le souligne Billa, la solidarité des autres Belges épargnés par l'invasion s'exerça dans une mesure importante, notamment par l'accueil des réfugiés, par l'envoi de vivres, de couvertures, de médicaments et par le "parrainage" semi-institutionnalisé de telle ou telle cité luxembourgeoise proprement anéantie par l'une ou l'autre agglomération de Flandre, de Wallonie ou de la région bruxelloise. Mais la grande affaire, au lendemain du conflit, était de procéder au déminage, à la reconstruction ainsi qu'à l'estimation des dommages de guerre. Or, malgré la relative efficacité des pouvoirs publics, le rétablissement de l'ordre ordinaire des choses n'allait jamais assez vite au regard des intéressés, bon nombre se voyant contraints de vivre pendant un assez long temps dans des conditions d'hygiène très relatives et dans des baraquements provisoires. De là une sourde irritation contre "les gens de Bruxelles", d'autant plus que la pieuse Ardenne de l'immédiat après-guerre (où le Parti social chrétien occupait le haut du pavé) se sentait mal représentée par un ministère de la Reconstruction détenu par le communiste Jean Terfve. Au-delà des querelles de personnes ou des positionnements politiques antagonistes, les malheurs contrastés de la guerre avaient manifestement aggravés les frictions "centre/périphérie", "capitale/province" (du Luxembourg), antichambres dorées de la rue de la Loi et entités villageoises ruinées par la guerre. Nonobstant les lenteurs budgétaires et le poids des souffrances, les autochtones purent se relever "assez rapidement" compte tenu de l'ampleur des dégâts. Sur le très court terme, avant la fin de 1945, le terrain était dégagé du gros de ses explosifs, étant entendu

que des mines oubliées continueront à opérer régulièrement des dégâts bien des années après la fin du conflit. La reconstruction de l'habitat, elle, s'acheva pour l'essentiel autour de 1950-1955, mais certains édifices historiques, culturels ou administratifs mirent bien plus longtemps à bénéficier des "dommages de guerre". On aurait aimé de la part de Mathieu Billa quelques lumières sur la célérité relative des travaux dont auraient profité plusieurs hauts-lieux du "tourisme familial de masse" comme La Roche-en-Ardenne, Houffalize ou Bastogne, mieux relayés auprès de certains centres de décision que des communes économiquement et symboliquement moins bien pourvues. De même, on aurait apprécié un coup de projecteur plus accentué sur le patrimoine mémoriel (monumental, muséologique et mortuaire) qui naquit de "la grande bataille d'Ardenne", avec, bien entendu, tous les enjeux apparents (ou dissimulés) qui y étaient liés ici et là. Il y a donc encore à ce niveau du pain sur la planche, mais gageons que l'auteur, qui a bien commencé cette nouvelle approche du conflit à l'échelon régional, sera en mesure de le poursuivre... si les circonstances de la vie professionnelle s'y prêtent.

Alain Colignon

FRANK SEBERECHTS

De weggevoerden van mei 1940

Antwerpen, De Bezige Bij, 2014, 352 p..

In Frank Seberechts' meest recente boek wordt de geschiedenis belicht van de interneringen en wegvoeringen in België tijdens de invasie van mei 1940. Met het oog op de Duitse aanval werden voorbereidingen getroffen opdat de Belgische overheid de controle had

over de individuen die zij schadelijk achtte voor de veiligheid van de Staat. In een klimaat van collectieve psychose werden duizenden personen administratief van hun vrijheid beroofd.

Tijdens en na de oorlog werd met een verengde – en bijgevolg reductionistische – blik naar dit onderwerp gekeken. Gedurende de bezetting werd het door collaborerende organisaties gerecupereerd als bewijs voor hun discours over het failliet van het Belgische democratische politieke systeem. Na de resem egodocumenten emancipeerde de verslaggeving over dit onderwerp zich van politieke grieven en drijfveren. Deze keer lag de tekortkoming echter bij het feit dat vooral deelaspecten⁸ en nooit de gehele horizon geschetst werd. Frank Seberechts is er echter met de Vlaamse Beweging, het Vlaams-nationalisme en België tijdens de Tweede Wereldoorlog als expertisevelden met dit onderzoek in geslaagd om definitief een streep onder die tekortkomingen te trekken.

In het eerste hoofdstuk wordt de lezer bij de hand genomen om een beknopt beeld te krijgen van de kritieke toestand waarin enkele Europese democratieën zich gedurende het interbellum bevonden. Vervolgens worden alle elementen geschetst die essentieel zijn voor een goed begrip van wat er gebeurde tijdens de arrestaties gedurende de achttiendaagse veldtocht in mei 1940. Frank Seberechts duidt de politieke partijen en protagonisten; het Belgisch wetgevend kader om in oorlogstijd persoonlijke rechten en vrijheden in te perken, de betrokken staatsinstellingen (naast de gerechtelijke instanties

8. Bv. : de willekeurige executies in Abbeville (20 mei 1940), de wegvoeringen naar het Verenigd Koninkrijk en naar de Franse interneringskampen en gevangnissen...

en de verschillende politiediensten tevens de Veiligheid van de Staat, de Generale staf, twee ad hoc comités) en de individuen en groeperingen die in de gaten werden gehouden. Seberechts' tussentijdse en veelzeggende weging vóór de invasie : "(...) In feite zijn er veel plannen gesmeed, maar staat men met de praktische uitvoering ervan nog nergens" (p. 43). De volgende hoofdstukken beschrijven de uitvoering van de erg laat getroffen veiligheidsmaatregelen, de nederlaag van België en Frankrijk en de wegvoeringen van de aangehouden. Er is tevens aandacht voor de terugkeer uit Frankrijk, de gevolgen van de arrestaties en de naoorlogse afhandeling.

In zijn beschrijving maakt de auteur excursies die relevant zijn om de Belgische praktijk in perspectief te plaatsen met de 'vijfde colonne'-vrees elders, de arrestaties in Frankrijk, de gevangenissen en kampen in Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Belgisch-Kongo. In zijn laatste hoofdstuk staat hij stil bij het profiel van de arrestanten en weggevoerden. Onder hen bevonden zich Belgen met extreem linkse en rechtse affiliaties, Vlaams-nationalisten, neutraliteitsverdedigers en een grote groep onderdanen van vijandelijke mogendheden. Die laatste groep omvatte Duitsers samen met mensen uit door Duitsland geannexeerde gebieden, tevens statenlozen en mensen van Duitse origine (en bijgevolg een zeer groot aantal Joden). Het gevaar dat de Belgische staat vanuit hun hoek ontwaarde, vormde de grote gemene deler. Vanuit dat standpunt zag men spionnen, subversieve personen en nationaal-socialistische overtuigden. In sommige gevallen was dat een correcte inschatting. In andere betrof het individuen die zich op de verkeerde plaats en het verkeerde moment bevonden en door vergissing of op

basis van onterechte vermoedens werden aangehouden.

Het lijkt onmogelijk om een accuraat cijfer op hun aantal te plakken. In zijn laatste hoofdstuk geeft Seberechts enkele schattingen uit vorig onderzoek weer die soms zeer sterk uiteenlopen. Zo zouden er in Antwerpen alleen circa 3.000 verdachten zijn gearresteerd, haast uitsluitend Joden. Terwijl sommige totaalcijfers het houden op 2.000 tot 3.000 aangehouden Belgen en een gelijk aantal buitenlanders. Zelf heeft Seberechts een lijst opgesteld die 5.000 namen telt, verdachten, arrestanten en weggevoerden samen. Hij wijst er echter op dat in het kamp Gurs heel wat documenten door de kampleiding werden vernietigd (p. 167, 267 n. 899, p. 268-271, 275).

Frank Seberechts baseert zijn vaststellingen op een grondig onderzoek van de literatuur. Hij integreert alle Nederlandstalige literatuur over het onderwerp, zonder kranten en dagboeken te vergeten. Dat combineert hij met Frans- en Engelstalige publicaties die nodig zijn voor de buitenlandse excursies. Hij heeft alle moeite geïnvesteerd in een exhaustief onderzoek van het primair bronnenmateriaal, met inbegrip van voorheen onaangeboorde archieven, met name bronnen van diverse *Archives départementales* (Dordogne, Ariège, Hérault, Pyrénées-Orientales, enz.). Die laatste staan hem toe het lot van de Belgische geïnterneerden in Frankrijk minutieus vast te leggen, samen met de even gedetermineerde als moeizame pogingen van de Belgische autoriteiten om hen te repatriëren. Het resultaat is een kroniek waarbij de basis – Seberechts heeft een groot aantal getuigenissen van geïnterneerden doorgenomen – en de staatsexponenten op het hoogste niveau als een tandem informatie

geven aan de interpreterende lezer. Aldus is die laatste in staat om een reconstructie te maken van het hoe en het waarom van en achter deze geschiedenis. Op die manier komt de auteur zijn meest prangende vraag uit de inleiding tegemoet: "Hoe is het mogelijk dat in een land als België, met, ook in 1940, een democratisch en parlementair regime, met een onafhankelijke magistratuur, met een gecontroleerd repressieapparaat en dito leger, de verschillende overheden een operatie opzetten en uitvoeren waarbij duizenden personen worden aangehouden, opgesloten, mishandeld en weggevoerd?" (8).

Dezelfde terecht op verontwaardiging gebaseerde vraag, maar in andere woorden gegoten, leest: hoe verwezenlijkt een democratische rechtsstaat met een gecontroleerd geweldsmonopolie dergelijke inbreuken op de individuele vrijheid? Eenzelfde geschiedenis kan worden gereconstrueerd, maar door het accent elders te leggen kan de democratische rechtsstaat gewikt en gewogen worden op basis van de middelen waarmee ze haar bestaan legitimeert en bestendigt: een analyse in de diepte van de rechtsmiddelen waarop de operatie berustte. Indien de rechtsstaat werkelijk gewogen dient te worden, verdient het ter beschikking gestelde juridisch instru-

mentarium meer aandacht. Seberechts laat evenwel de wetgeving die van tel is de revue passeren⁹ en start vanuit een uitgeklaard vertrekpunt. Hij benadrukt dat het merendeel van de vrijheidsberovingen voorlopige, administratieve maatregelen waren, waarbij met andere woorden de tussenkomst van een rechterlijk bevel ontbreekt (en bijgevolg ook de rechtsbescherming voor het aangehouden individu)¹⁰. Vragen kunnen worden gesteld bij de genese van dat wetgevend instrumentarium en de realiteit in andere landen. Wat de internationale historiografie¹¹ aantoonst is dat de toepassingsradar van een dergelijke vrijheidsberoving in ruimte toenam (van de kolonie naar het Europese continent) en logischerwijze ten aanzien van de geïnterneerden (van koloniaal onderworpen bevolking, naar de grondwettelijk beschermde burger).

Wat België gedurende mei 1940 betreft, is de collectieve inspanning van de uitvoerende, gerechtelijke en militaire macht binnen de Belgische crisiswetgeving te kaderen, in essentie bestaande uit besluitwetten uit de Eerste Wereldoorlog en ad hoc instructies gegeven door een Coördinatiecomité. De notulen van dit Comité¹² beschrijven even technische als betekenisvolle procedures die

9. Namelijk de besluitwetten van 11 oktober 1916, 12 oktober 1918, en 28 september 1939; de wet van 22 maart 1940; het ministerieel besluit van 10 mei 1940. 10. Belangrijke voetnoot hierbij is dat aanhoudingsbevelen soms wel opgemaakt werden, hoewel voor veel verdachten dat niet het geval was. De praktijk was sterk verschillend van het gebied waarin men zich bevond. 11. BERND GREINER & ARNOLD KRAMER (Hrsg.), *Welt der Lager vor Auschwitz. Zur ‚Erfolgsgeschichte‘ einer Institution*, Hamburg, 2013; CHRISTOPH JAHR & JENS THIEL (Hrsg.), *Lager vor Auschwitz. Gewalt und Integration im 20. Jahrhundert*, Berlin, 2013; OLIVIER LE COUR GRANDMAISON, GILLES LHUILIER, JÉRÔME VALLUY (dir.), *Le retour des camps? Sangatte, Lampedusa, Guantanamo...*, Paris, 2007; *Mittelweg 36. Zeitschrift des Hamburger Instituts für Sozialforschung*, [2011 (4)] (bijzonder nummer, met kampen als centraal thema); RÜDIGER OVERMANS (Hrsg.), *In der Hand des Feindes. Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg*, Köln, 1999; JONATHAN F. VANCE (ed.), *Encyclopedia on Prisoners of War and Internment*, New York, 2006. 12. Rijksarchief Beveren, 410, PG Gent, 7 processen-verbaal van het Coördinatiecomité, onder voorzitterschap van de minister van Justitie, en bijhorende stukken. 1940 april-mei.

voorzien om vergissingen uit te sluiten. In eerste instantie moesten er dossiers worden samengesteld van verdachte personen. Die dossiers (samengesteld door de parketten en de Veiligheid van de Staat) waren problematisch want onvolledig : zo was er geen tijd om getuigenissen te verzamelen. In tweede instantie moesten op basis van die dossiers lijsten van aan te houden of uit te wijzen personen worden opgesteld. Om uiteenlopende opinies over dezelfde persoon te vermijden, was een dubbele waarborg voorzien : de procureurs-generaal zouden de voorstellen evalueren en de administrateur van de Staatsveiligheid zou hetzelfde doen in samenspraak met de auditeur-generaal. De uiteindelijke beslissing lag op de schouders van de minister van Justitie. De lijsten zouden tijdens een vergadering van het Coördinatiecomité ter discussie worden gesteld. In geval van uiteenlopende meningen zou naar bijkomende informatie en argumentatie worden gevraagd.

Ook al is het naïef om te denken dat dergelijke vergaderingen en evaluaties konden gebeuren gedurende de staat van beleg, kan het als betekenisvol worden geïnterpreteerd dat dergelijke controles voorzien waren – ook al bleken deze onverenigbaar met de praktijk. Die praktijk toonde dat de snelheid van de invasie, de communicatiemoeilijkheden en de algemene paniek tot gevolg hadden dat personen waarvoor niets te vrezen was op een arbitraire manier van hun vrijheid beroofd werden.

Het is de verdienste van Seberechts om in zijn toegankelijke werk geen moeite te hebben gespaard om die complexe geschiedenis in haar volledige breedte te beschrijven. Zijn boek heeft het thema verzelfstandigd van

vroegere tekortkomingen en nodigt toekomstig onderzoek uit om daarop verder te bouwen.

Laurence Petrone

ROSINE DE DIJN

Gasten van de Führer. De vlucht van Vlaamse collaborateurs naar nazi-Duitsland tijdens de bevrijding van september 1944

Antwerpen, Manteau, 2014, 304 p..

Het einde van de Tweede Wereldoorlog is een onderwerp dat geregeld pennen in beweging brengt – het onderzoek van Ian Kershaw, *Tot de laatste man. Duitsland 1944-45* is een recent voorbeeld. Dat is ook het geval met familiegeschiedenissen die zich in dezelfde periode afspelen – één van de meest fascinerende is ongetwijfeld het verhaal van Wibke Bruhns, *Meines Vaters Land. Geschichte einer deutschen Familie*. Het boek *Gasten van de Führer*, van de in Duitsland wonende Vlaamse journaliste en publiciste Rosine De Dijn, zelf in 1941 in Antwerpen geboren, combineert de beide elementen.

Rosine De Dijn is de dochter van de architect Clement Charles ('Karel') De Dijn, die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Baasrode op een bescheiden wijze aan de collaboratie heeft deelgenomen en die de eerste maanden na de bezetting in de gevangenis heeft doorgebracht. Het gerechtelijke dossier is vrij magertjes: de man krijgt een jaar gevangenisstraf en halfweg de jaren 1950 wordt hij al in eer hersteld. Hij is dan met zijn gezin naar Ranst verhuisd en ontwerpt en realiseert er diverse bouwprojecten in zijn woonplaats en in de buurgemeenten Broechem en Emblem.

De oorlog blijft echter vele jaren lang een taboe ten huize van de familie De Dijn.

Dochter Rosine gaat dan maar zelf op zoek, niet alleen naar het verleden van haar familie, maar ook naar de omstandigheden in België en Duitsland aan het einde van de oorlog. Het feit dat de arrestatie van haar vader en de vernederingen die de familie ten gevolge hiervan ondervindt een diepe indruk op haar maken, zal daar niet vreemd aan zijn. Bovendien wordt ze later geregeld geconfronteerd met het onverwerkte verleden, onder meer in toevallige contacten met voormalige collaborateurs en sedert haar vertrek naar Duitsland, waar ze nu reeds enkele decennia woont en werkt.

Rosine De Dijn beschrijft de vlucht van een groot gedeelte van de collaborateurs vanuit België en hun verblijf in Duitsland, grosso modo in de periode van september 1944 tot mei 1945. Als basis neemt ze de verhalen van enkele figuren die deze episode hebben meegemaakt, zoals de gezinnen van Jozef De Belder en Line Lambert enerzijds en van Karel De Cat en Jet Jorssen anderzijds. De Dijn beschrijft hun avonturen en plaatst ze tegen de politieke, administratieve en militaire achtergrond. Ze ziet de militairen die zich terugtrekken uit België en Nederland. Politici zoals Jef Van de Wiele proberen hun deel van de afbrokkelende koek te vrijwaren en de positie van hun beweging (DeVlag en SS) veilig te stellen. Duizenden vluchtelingen dienen te worden opgevangen, gehuisvest, gevoed en in de oorlogsinspanning ingeschakeld. De Duitse gastheren en -vrouwen moeten ervan worden overtuigd dat de Vlamingen een broedervolk zijn, dat meestrijdt voor het grote Germaanse ideaal. Dat lukt niet altijd : wanneer ondergang en nood dreigen, worden vluchtelingen al gauw als

klaplopers beschouwd. Tot verbijstering van de auteur blijven vele vluchtelingen niettemin geloven in het nationaal-socialisme en in de eindoverwinning van het Derde Rijk. De Vlaamse leiders bereiden tussen hoop en vrees zelfs de terugkeer naar Vlaanderen voor.

Tegelijkertijd beschrijft de auteur de zoektocht naar haar familieverleden – er zitten ook nog verzetslui bij – en haar odyssee in Duitsland, op zoek naar de plaatsen waar de vluchtelingen hebben verbleven. Het resultaat hiervan wordt steeds in enkele alinea's aan het einde van elk hoofdstuk beschreven, wat voor een contrast en tegelijkertijd een aanvulling zorgt bij het eigenlijke verhaal van de laatste oorlogsmaanden.

Dat zijn dan ook de sterke elementen in het boek. Rosine De Dijn beschrijft meeslepend de tragedie, de menselijke, alledaagse kant van de vlucht en de ondergang. Geregeld neemt haar verontwaardiging de pen over. Voorts is het duidelijk dat ze zich afzet tegen alles wat met het nationaal-socialisme en met de collaboratie te maken heeft. Ze gebruikt voor haar verhaal archiefmateriaal en eigentijdse publicaties, maar ook naoorlogse memoires. Bovendien heeft ze in de loop der jaren met verschillende getuigen gesproken. Het werk ontbeert wel de diepere analyse en de uitgebreide context die men bij Kershaw en Bruhns vindt. Het onderzoek van De Dijn blijft niettemin een waardevol journalistiek werk, eerder dan een gedegen historische studie.

Frank Seberechts

KAREL STROBBE, PIETER SERRIEN, HANS BOERS

Van onze jongens geen nieuws. De dwaaltocht van 300.000 Belgische rekruten aan het begin van de Tweede Wereldoorlog

Antwerpen, Manteau, 2015, 357 p.

Het belijft een grotendeels vergeten aspect van de Duitse invasie in 1940. Er lag in Brussel een plan klaar om de mannelijke burgers “van weerbare leeftijd” uit de handen van de oprukkende vijand te houden. Dat waren er rond de 300.000, of zowat de helft van wat in mei 1940 in militair uniform stond. Daarmee had het leger een numeriek indrukwekkende rekruteringsreserve achter de hand die ingezet kon worden tijdens een langdurige oorlog. Het begrip sloeg op alle jongens en mannen tussen 16 en 35 jaar. De jongsten waren uiteraard het talrijkst. Vermits ze nog geen legerdienst hadden gedaan, waren ze niet meteen inzetbaar in een militaire rol. Maar ze konden wel opgeleid worden tot soldaten. Daarom moesten ze uit de handen van de Duitsers gehouden worden en verzameld in de *Centres de Recrutement de l’Armée Belge*, afgekort tot CRAB.

Zoals bij vrijwel alle beslissingen in 1939-1940 was de leerschool voor dat beleid in de Eerste Wereldoorlog te vinden. Het Belgische leger was toen verhoudingsgewijs niet groot omdat de dienstplichtuitbreidingen slechts luttele jaren voor de Duitse invasie werden ingevoerd. Het gevolg was dat er in bezet gebied een heel groot aantal mannen beschikbaar was. De Duitsers spraken die mankracht aan met de invoering van de verplichte tewerkstelling. Het resultaat was dat vele tienduizenden Belgische mannen werden ingeschakeld ter versterking van het

Duitse militaire vermogen. Met vaak dodelijke gevolgen voor de dwangarbeiders.

De mannen die in 1914 naar Britse of Franse bodem gevlucht waren, konden uiteraard wel dienst doen. Maar de politieke wil ontbrak. In het begin van de oorlog bleef het bij oproepen voor vrijwilligers. Met het uitbreiden van de dienstplichtwetten werd zeer lang getalmd. De hoofdoorzaak voor die opmerkelijke terughoudendheid om deze ‘rekruteringsreserve’ aan te spreken, lag bij Koning Albert I. Hij was vanuit zijn ‘neutrale’ ingesteldheid nu eenmaal zéér onwillig om zijn leger te laten aangroeien.

Hoe anders was het in 1940 ! Het stond toen voor iedereen vast dat de mannen van weerbare leeftijd uit de Duitse klauw moesten worden gehouden. Maar het werd een organisatorische ramp. De *Centres de Recrutement d’Armée Belge* lagen oorspronkelijk allemaal in het westen van het land. De onstuitbare Duitse opmars dwong de regering en legerleiding al na enkele dagen om de werfreserve door te sturen naar Franse bodem. Daar was echter niets voorbereid. Het was het begin van een maandenlange zwerftocht van de toekomstige soldaten. Toch voor de meer dan honderdduizend die er in slaagden Frankrijk binnen te trekken alvorens de Duitse pantserdivisies de kust bereikten en daarmee de Westerse legers in twee sneden. Wie al dieper in Frankrijk zat, werd nog verder zuidelijk gestuurd. Tot deze jongens en mannen in regio’s terecht kwamen, dicht bij de Middellandse Zee en de Pyreneeën.

Wie in mei 1940 met een groepje kameraden van eigen dorp of school per fiets

kon vertrekken, had enige bewegingsvrijheid en kon eventueel het gevaar proberen te vermijden. Wie met de trein reisde, zat meteen in een militair doelwit en elk geronk in de lucht kon de voorbode zijn van een aanval door de *Luftwaffe*. Er vielen tijdens de strijd in het noorden van Frankrijk onder de CRAB's ongeveer 300 doden. Ze waren getuige van chaos en van plunderingen, bandeloosheid en redeloze paniek.

De historici Karel Strobbe, Pieter Serrien en Hans Boers waren diep getroffen door deze haast onbekende historie. Op hun zoektocht naar getuigenissen in de vorm van dagboeken, autobiografische romans, brieven en de laatste overlevenden, vonden ze opmerkelijke verhalen en stof tot nadenken. Het lot van deze jongemannen bleef immers onbekend omdat er nooit een film of televisieserie aan is gewijd. Met dat 'filmische' in het achterhoofd kozen ze voor een originele aanpak. Om het allemaal aan den lijve te ondervinden, namen ze de fiets – zoals zovelen onder de jonge mannen van destijds – en trokken ze naar de verzamelplaatsen. Eerst in het westen van België. En daarna naar Frankrijk, tot diep in het zuiden. Dat maakte het mogelijk hun zoektocht doorheen de getuigenissen te combineren met de eigen ervaringen ter plekke in de dorpen en steden van doortocht en van aankomst. Zo konden ze de gewezen "*cantonnements*" een echte rol geven in hun verhaal. Soms vonden ze zelfs de slaapplaatsen weer en konden ze ter plekke nog getuigenissen optekenen bij de lokale bevolking. Of vonden ze sporen in de Franse archieven. Dat biedt duidelijk een meerwaarde.

Nadat Frankrijk na 42 dagen strijd de handdoek in de ring gooide, nam het levensgevaar uiteraard sterk af. Maar dat betekende niet dat de jongemannen meteen naar huis konden. De chaos op het wegennet was nog te groot. In afwachting werden ze tewerkgesteld, onder meer in de landbouw want voedselproductie was een absolute prioriteit. Dat bracht hen dicht bij de lokale Franse bevolking. Veel jongeren leerden in 1940 wijn drinken. Er zijn verhalen van goedertierenheid maar ook van vrekkingheid en schraapzucht. Het is soms niet erg fraai. Maar het is wel vaak ontroerend.

De verhalen die de auteurs optekenden, leren ons hoe belangrijk de relaties met de Franse bevolking en de doorgaans schamele materiële leefomstandigheden wel waren voor het moreel van de Belgen. Het handhaven van de hygiëne bleek een groot probleem. En na een tijd raakten ook kleren en schoeisel hopeloos versleten. Tijdens die trip vermagerden talrijke jongemannen zinderogen. En ze verlegden hun grenzen, ook al was dat niet altijd in positieve zin. Belgische CRAB's ontpopten zich in bepaalde streken tot stropers en bandieten.

Student Gaston Vandermeerssche werd door een officier naar een groep CRAB's in een verlaten kasteel in het dorp Lussan gestuurd om er toezicht uit te oefenen. Hij vond er de haveloze jongens terwijl ze een varken aan het spit aan het braden waren. Ze wilden maar één ding: dat hij hen eten zou bezorgen. Hij stelde ploegen samen om bij de boeren te gaan werken en op die manier eten te verdienen. Een kleine groep had daar echter geen zin in en bleef liever na zonsondergang er op uit

trekken, onder meer om kippen te gaan stelen. Op die manier verzuurde de verhouding met de lokale bevolking razendsnel.

Strooptochten waren in sommige regio's schering en inslag. De Fransen zagen zich verplicht hun goederen te beveiligen. Dat kon uit de hand lopen en drama's veroorzaken. Dus werd er ingegrepen. De Belgische militaire leiding nam disciplinaire maatregelen, zoals de instelling van een avondklok en een eigen Belgische politiedienst. Het opsluitingskamp van Argelès-sur-Mer, dat oorspronkelijk diende voor de opvang van Spaanse republikeinen na de burgeroorlog, werd nu een interneringskamp voor Belgen.

Daarmee vergeleken waren de incidenten ten gevolge van dronkenschap vaak gemakkelijker op te lossen. Een kater gaat voorbij. In de Franse gemeenten was overal een cachot en dat kwam van pas. En natuurlijk bleef ook het standsverschil spelen. Er werden door de auteurs in de archieven ter plekke bewijzen gevonden dat vooral de 'studenten' onder de CRAB's geen zin hadden om hun handen vuil te maken met op het land te gaan werken. Daar haalden ze hun neus voor op.

Met hun boek betreffende de CRAB hebben de auteurs aangetoond dat het mogelijk is uit het disparate en vaak magere bronnenmateriaal – veel dagboeken zijn niet meer dan rudimentaire geheugensteuntjes voor later – toch een meeslepend verhaal te schetsen. Een verhaal dat een goed beeld geeft van wat de Belgische militaire en politieke overheden van de rekruteringsreserve hebben gemaakt.

Strobbe, Serrien en Boers gaven hun boek de titel *Van onze jongens geen nieuws*. De communicatie met de families thuis in bezet

België was inderdaad maandenlang zo goed als onmogelijk. Het duurde vele weken vooraleer de Belgische autoriteiten – dankzij de hulp van het Duitse bezettingsbestuur – in staat waren om de terugkeer te organiseren. De thuiskomst van de vaak onherkenbaar vermagerde, in lompen geklede jongemannen was een bijzonder emotionele gebeurtenis. Voor de jongsten onder hen was hun jeugd met deze ervaring onherroepelijk voorbij.

Luc Vandeweyer

IV. Minderheden en migratie - Minorités et migration

CARLO LEJEUNE & CHRISTOPH BRÜLL (HG.)
*Grenzserfahrungen. Eine Geschichte der
Deutschsprachigen Gemeinschaft Belgiens.
Band 5 : Säuberung, Wiederaufbau, Auto-
nomiediskussionen (1945-1973)*

Eupen, Grenz-Echo Verlag, 2014, 288 p.

In de Belgische historiografie is er nauwelijks aandacht voor de Duitstalige gemeenschap van België. Deze gemeenschap telt vandaag slechts iets meer dan 75.000 inwoners en men kan met recht en reden dan ook stellen dat het verleden van die mini-gemeenschap toch intensief werd bestudeerd. Auteurs zoals Andreas Fickers, Christoph Brüll, Carlo Lejeune e.a. hebben recent op een wetenschappelijk onderbouwde wijze de historische ervaring van die gemeenschap onderzocht. Beduidend meer aandacht werd besteed aan die Duitstalige gemeenschap dan aan andere groepen mensen in België met een gemeenschappelijk verleden. Wat men als de Italiaanse gemeenschap van België kan beschouwen – de 300.000 personen woonachtig in België met de Italiaanse nationaliteit – of ook nog de Marokkaanse

gemeenschap – volgens een recente demografische studie (Schoonvaere, 2014) telt die zowaar 430.000 leden – komen er in de geschiedenis van het twintigste eeuwse België veel bekaaid van af. Dat de Duitstalige gemeenschap één van de geïnstitutionaliseerde gemeenschappen is die het federale België schraagt, verklaart de sterkere onderzoeks aandacht voor die bevolkingsgroep (en deze publicatie).

Voor de Belgische historiografie biedt de Duitstalige gemeenschap als de lilliputter onder de erkende gemeenschappen een alternatieve invalshoek op de communautaire breuklijn van België. Van die mogelijkheid wordt evenwel nauwelijks gebruik gemaakt. Zo besteedde bijvoorbeeld Koen Aerts in zijn trouwens voortreffelijke studie van 2014 over *De juridische reïntegratie van collaborateurs in de Belgische Staat na de Tweede Wereldoorlog* nauwelijks aandacht aan de specifieke situatie in de Oostkantons. Dat maakt dat het historisch onderzoek rond de Duitstalige gemeenschap in België een bijna uitsluitend interne geschiedschrijving is, een zaak van historici opgegroeid in die kleine gemeenschap. Dat historisch onderzoek vond een institutionele vertaling met de oprichting in november 2014 van het *Zentrum für Regionalgeschichte* door de Duitstalige gemeenschap van België.

Dit publieksboek bundelt de wetenschappelijke expertise rond die periode en vult het ook aan. Vooral historici hebben aan deze rijkelijk met foto's versierde publicatie meegewerkt. Dat het hier deel 5 van de *Geschiede der Deutschsprachigen Gemeinschaft Belgiens* betreft, lezen we op de kaft van het boek, maar nergens in het boek wordt deze vijfdelige reeks belicht. De uitgever weet enkel te melden dat

deel 1 over deze regio in het *Ancien Régime* zou verschijnen in 2015.

Een boek over de Duitstalige gemeenschap in de periode 1945-1973 heeft een groot potentieel aan historisch drama. In 1940 had Hitler het gebied dat Duitsland door het Verdrag van Versailles aan België had moeten afstaan geannexeerd, vergroot met tien Duitstalige gemeenten die al in 1830 tot België behoorden. Die Belgen werden toen (voor velen opnieuw) Duitsers. De annexatie van Oostkantons na het verdrag van Versailles was in de regio niet gesmaakt, vooral door het strikte assimilatiebeleid door de Belgische overheid. De nazi's zouden gedurende de jaren 1930 een stevige electorale aanhang kunnen uitbouwen. Na de Tweede Wereldoorlog werden de inwoners van Eupen-Malmedy opnieuw Belgen, maar niet allemaal. Tussen 14 mei 1946 en 27 augustus 1947 werden 1266 Belgische inwoners van de Oostkantons uit de Belgische natie gesloten. Zij die een leidende functie had uitgeoefend in het nazi-regime of propaganda had gevoerd voor de vijand werden vervallen verklaard van de Belgische nationaliteit. Tegelijkertijd met de zuivering van de bevolking werd teruggegrepen naar het assimilatiebeleid van voor 1940.

De denationalisering van vermeende nationaal-socialistische Belgen uit de Oostkantons steunde op een discretionaire besluitvorming. Een veroordeling door een rechtbank was niet nodig. De administratieve besluitvorming vertrok vanuit de overtuiging dat deze personen zouden worden hersteld in hun Duitse nationaliteit en naar het bezette Duitsland konden worden uitgewezen. Dit bleek minder eenvoudig aangezien zelfs zij die terug Duitsers werden zich niet

zo eenvoudig in Duitsland konden vestigen omdat de Britse bezettingsautoriteiten zich hiertegen verzetten. Het bleek ook ten onrechte dat de Belgische autoriteiten aan hen de Duitse nationaliteit toeschreef. Vanuit Duitse zijde werd gesteld dat zij als staatlozen moesten aanzien worden. Vele gedenuaturaliseerden moesten dan ook noodgedwongen verder in België getolereerd worden. Die praktische problemen, maar ook politieke druk, zorgde voor een mildering in de repressie. Tegen 1960 hadden reeds een negenhonderdtal van die voormalige Duitse Belgen hun Belgische nationaliteit terug verworven. Dat patroon van improvisatie in het beleid zou zich op vele andere gebieden (repatriëring, veroordelingen wegens collaboratie, compensatie voor oorlogsleed) laten zien. Ook de gedwongen assimilatie werd teruggeschreefd.

Het publieksboek besteedt weinig aandacht aan de onmiddellijk na-oorlogse periode. Centraal staat veeleer de wedergeboorte van de regio. Een regio die getraumatiseerd was door haar verleden en die weinig actief haar Duitstalige identiteit uitdroeg. Toch kon die regio zich als Duitstalige regio binnen België rehabiliteren. De taalwetten van 1962 en 1963 legden taalthomogene regio's vast en één van de drie Belgische taalgebieden werd het Duitse taalgebied. Het was een verworvenheid waaraan de Duitstaligen weinig verdienste hadden, maar die voortvloeide uit de strijd van de Nederlandstalige taalgemeenschap. Het boek eindigt met de oprichting van de Duitstalige Cultuurraad in 1973 als de institutionele vertaling van de autonomie van de Duitstalige gemeenschap.

Het politiek proces dat de Duitstalige gemeenschap haar autonomie bezorgde liep in het kielzog van de Vlaamse strijd. Het boek poogt ook intern dat politiek proces te reconstrueren, maar kan te weinig sleutels aanreiken. De bijdrage van Andreas Fickers dat uitgebreid aandacht besteed aan de Duitstalige radio-uitzendingen vanuit de Reyerslaan is een empirisch sterk onderbouwde bijdrage dat aangeeft dat de media de publieke discussie rond een Duitstalige taalgemeenschap in de jaren 1960 sterk hebben gevoed. Vele andere bijdragen zijn nog onvoldragen. De inbedding van de Oostkantons in het Belgisch politiek leven is zwak. Zo wordt noch de relatie *Parti Social-Chrétien* (PSC) en *Christlich Soziale Partei Ostbelgien* (CSP), noch de Oostkantonstrategie van de Belgische Socialistische Partij (BSP) geanalyseerd. In de Oostkantons had de Christelijke Volkspartij (CVP) nog een sterkere machtspositie dan in Vlaanderen. De Boerenbond en het Algemeen Christelijk Werknemers Verbond waren de twee plaatselijke sterkhouders en men kon in die jaren van een quasi monopolie op politieke en culturele vertegenwoordiging spreken. De Boerenbond en het Algemeen Christelijk Werknemersverbond (ACW) waren evenwel geen pleitbezorgers voor het autonomiestreven als Duitstalige regio en toch kwam die er. Was de Duitstalige gemeenschap dan louter en alleen een *spillover* van het Vlaams-Franstalig conflict?

Het onderzoek lijkt nogal onrijp om die periode reeds in een publieksboek aan te snijden. Vele bijdragen zijn sterk impressionistische aanzetten tot analyse en vele ontwikkelingen blijven in de schaduw. Zo worden de bilaterale banden met Duitsland weinig in de

verf gezet, alhoewel die ontwikkeling nauw verweven was met het autonomiestreven. De positie van de Duitstalige gemeenschap in België was door haar enige band met (nazi-) Duitsland zwaar verzwakt. Noodgedwongen leek enkel een heroriëntering op België – zowel cultureel, politiek als economisch – een toekomstperspectief te bieden. De Belgische autoriteiten wilden die heroriëntering ook afdwingen door een hard assimilatiebeleid. Dat lokte een afweerreactie uit. De politieke versterking van de Duitstalige gemeenschap liep evenwel parallel met de politieke rehabilitatie van West-Duitsland. De Duitse economische opgang binnen het kader van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) en de Europese Economische Gemeenschap (EEG) was een belangrijke ontwikkeling die de autonomie van de Duitstalige gemeenschap mede heeft mogelijk gemaakt. Vanaf eind de jaren 1950 oriënteerde de Duitstalige gemeenschap in België zich opnieuw sterker naar Duitsland. De intensive pendelarbeid naar de regio van Aachen gaf de Oostkantons een economische legitimiteit om zich als Duitstalige gemeenschap in België te affirmeren.

Het boek biedt de lezer een kijk in de interne keuken van de Oostkantons, maar het blijft te sterk een intern verhaal met anekdotische onderbouw. Wat juist de grenzen zijn van de Duitstalige gemeenschap wordt niet geproblematiseerd. Actoren extern aan de regio die mee die ontwikkelingen naar een taalgemeenschap hebben gestuurd krijgen te weinig aandacht. Zowel België als Duitsland staan te sterk in de schaduw van de Oostkantons.

Frank Caestecker

IDESBALD GODDEERIS

La Grande Émigration polonaise en Belgique (1831-1870). Élités et masses en exil à l'époque romantique

Frankfurt am Main, Peter Lang, 2013, 552 p.

In zijn boek over de Polen van de 'Grote Emigratie' in België wil de Leuvense historicus en slavist Idesbald Goddeeris een aantal mythes de wereld uithelpen. Hij richt zijn blik op de Poolse ballingen die in het midden van de negentiende eeuw in België zijn neergestreken na opeenvolgende (mislukte) opstanden en vraagt zich af in hoeverre zij verschilden van de 'gewone' migranten in België (deel 1 van het boek) en hoe succesvol hun politieke acties in ballingschap waren (deel 2). Tussendoor bespreekt hij ook de positie van België als gastland voor politieke vluchtelingen, met als doel om nuance aan te brengen in een debat waarin nu eens de Belgische gastvrijheid en liberale tradities, dan weer het restrictieve migratiebeleid en expulsies worden overbelicht. De auteur verzamelde hiervoor een uitermate rijk bronnencorpus en put bovendien uit de in West-Europa grotendeels onbekende maar wel zeer omvangrijke (hoewel soms evenementiële of hagiografische) emigratieliteratuur in Polen.

In een klassiek opgebouwd, sociaalhistorisch eerste luik van het boek ontkracht Goddeeris de mythe van de Poolse vluchteling als 'exceptionele' migrant, wiens migratietraject louter door politieke motieven gestuurd zou zijn. De romantische balling ook, die stuurs in de richting van het thuisland bleef kijken, dromend van een finale terugkeer en zich daarom nauwelijks integreerde in het

gastland. Wanneer de auteur de resultaten van zijn prosopografische studie naast deze van Sophie De Schaepdrijver over de socio-economische migranten in 19^e-eeuws Brussel legt, vindt hij weinig afwijkingen. De aanwezigheid van radicaal democratisch boegbeeld Joachim Lelewel in Brussel blijkt de enige politieke reden geweest te zijn om zich in België te vestigen. Verder speelden vooral niet-politieke factoren een rol, zoals de centrale ligging (vooral de nabijheid van Frankrijk), de Franse taal, de relatief lagere levenskost, familiebanden of – in het geval van de Poolse officieren – de vacante posten in het Belgische leger. Deze laatste vallen samen met de steuntrekkers en drukkers/uitgevers ietwat uit de toon in een beroepsstratificatie die verder helemaal in de lijn ligt van de andere migranten in Brussel. De (geringe) *ethnic clustering* bij de eerste generatie van Poolse ballingen in de jaren 1830 is niet meer terug te vinden bij de heterogene groep Polen die in de jaren 1860 naar België kwam. Ondanks de grote *urban to urban* en *intra-urban* mobiliteit keerden de meesten niet terug naar hun thuisland. Bij de geassimileerde tweede generatie was er bijna geen referentie meer aan de Poolse roots. De Poolse ballingen in het midden van de negentiende eeuw waren kortom minder uitzonderlijk dan vaak wordt gedacht.

Het meer kwalitatieve tweede deel van het onderzoek gaat in op de doeltreffendheid van hun politieke acties. De auteur erkent de moeilijkheid om een scheidingslijn te trekken tussen activiteiten en resultaten, laat staan om een welbepaald effect te meten op een thuis- en/of gastland. Hij vertrekt daarom van een vraagstelling die peilt naar objectieven en de condities die positief en negatief bijdragen tot de realisatie ervan.

Legitimiteit van en participatiegraad bij de politieke acties vormen de rode draad doorheen het hoofdstuk. En opnieuw worden een aantal stellingen genuanceerd. Ondanks haar schier onbetwiste externe legitimiteit was de diplomatie in ballingschap van het monarchistische en conservatieve *Hôtel Lambert* onder leiding van Adam Jerzy Czartoryski als politieke actievorm weinig succesvol. De Belgische casus toont aan dat dit vanuit Parijs georganiseerde diplomatieke netwerk vanwege haar structureel fragiele internationale positie grotendeels een spelel was in handen van de echte acteurs op het politieke toneel. Onder de Polen in België had het *Hôtel Lambert* bovendien slechts een beperkte aantrekking.

Maar ook de Poolse radicaal democraten die zich in Brussel in grote mate rond Lelewel bewogen lukten er nauwelijks in om hun aspiraties waar te maken. Goddeeris beschrijft onder meer de kortstondige samenwerking van enkele Belgische en Poolse radicalen in de uitgave van de periodiek *La Voix du Peuple* (eind 1833 - begin 1834), die echter al gauw zou leiden tot de uitzetting van mede-initiatiefnemers Stanisław Worcell en Aleksander Pułaski. Lelewel kon zich dan wel in België handhaven – hij zou uiteindelijk tot net voor zijn dood in 1861 in Brussel blijven – maar met hem oriënteerden de Poolse radicalen zich vanaf medio jaren 1830 nog haast uitsluitend op de eigen rangen. Het samenbrengen van de Poolse emigratie werd daarbij een expliciete doelstelling. Een objectief dat echter nooit werd gerealiseerd, getuige onder meer het parcours van de belangrijkste radicaal democratische organisatie in België, de *Zjednoczenie Emigracji Polskiej* (ZEP, Unie van de Poolse Emigratie), dat bezaaid was met onderlinge

twisten over rol en representatie, maar vooral ook getekend was door een gebrekkige externe legitimiteit en een al bij al beperkte participatiegraad. Wat dit laatste betreft spreekt het boek overigens steevast over veel *spectators* maar weinig *gladiators* binnen de Poolse emigrantengemeenschap in België, of het nu gaat over de deelname aan de herdenkingsactiviteiten naar aanleiding van de novemberopstand of het publiceren en lezen van politieke geschriften.

Ook het beeld van het gastvrije of net restrictieve België wordt bijgesteld. Vooral ten opzichte van (het nochtans restrictievere) Frankrijk bleef het aantal Poolse ballingen in België – in de periode 1831-1870 nooit meer dan enkele honderden – hoe dan ook vrij beperkt. Interessant is dat ook de opeenvolgende vlagen van ‘polonofilie’ die door België waaiden sterk moeten worden relativerend. Dit boek toont overtuigend aan dat niet altruïsme, maar veeleer het internationaliseren van de eigen ideologie en het mobiliseren van het volk aan de basis lagen van de Poolse sympathieën. En dat bij zowel de Belgische patriotten en radicaal democraten (begin jaren 1830) als de ‘polonofiele’ liberale katholieke Félix de Mérode en in 1863 zelfs het volledige politieke spectrum in België. De Polen zelf en de Poolse zaak bleven steeds grotendeels in de schaduw staan. Opnieuw geldt dus dat “*sur le plan politique, les exilés étaient des pions, pas des joueurs*” (p. 370). Een uitzondering vormt de reputatie van met name Brussel als safe haven voor buitenlandse uitgeverij en drukkers. Uit de uitgebreide opsomming van (politieke en literaire) werken en periodieken die vanuit België door Poolse emigranten werden uitgegeven kan worden afgeleid dat de Belgische vrijheid

van mening en pers wel degelijk een zekere aantrekkingskracht had. België was (ver) na Frankrijk de belangrijkste drukpers voor de Poolse emigratie in het midden van de negentiende eeuw. Andere verklaringen hiervoor zijn nogmaals de aanwezigheid van Lelewel, de lagere prijzen en de nabijheid van datzelfde Frankrijk.

De lange lijst van Poolse publicaties die in België zijn verschenen werpt natuurlijk de vraag op in hoeverre de Poolse emigratie in een tijd van onderdrukking en verbroekeling heeft bijgedragen tot het in stand houden en ontwikkelen van de Poolse natie en identiteit. De politieke actievorm van interne vorming, bijvoorbeeld door het creëren van historische beelden of het aansturen van emancipatorische ideeën, wordt in het boek slechts even aangeraakt. Het zou ook interessant zijn om meer te weten te komen over de rol van de exil-literatuur in dit proces van natievorming, zowel binnen de emigratie als in het thuisland. Verder onderzoek in deze richting zou het door het boek afgezwakte beeld van de avant-gardistische Poolse balling die een ultieme rol speelde in de nationale en internationale politiek verder kunnen bijstellen. Dit vergt evenwel een afzonderlijke studie en mag daarom zeker niet als een tekortkoming van dit toch al zeer uitvoerige werk worden gezien. Met welgerichte vragen en scherpe analyses slaagt de auteur er immers met verve in om een aantal gangbare denkbeelden over de grote Poolse emigratie en gastland België te demystificeren. Al doende wijdt hij zijn Westerse lezers bovendien in de Poolse emigratieliteratuur in, waartoe de stevige bibliografie een zeer waardevolle toegang biedt. Ten slotte mag het duidelijk zijn dat deze studie verder gaat dan louter de Poolse casus. Ook wie geïnteresseerd is in de bredere

migratiegeschiedenis van negentiende-eeuws België zal zeker aan zijn trekken komen.

Pieter De Messemaeker

V. Sociaaleconomische geschiedenis - Histoire socio-économique

OLIVIER BOEHME

De welvaart & trots van naties. Een geschiedenis van het economisch nationalisme

Antwerpen, De Bezige Bij, 236 p.

Olivier Boehme publiceerde eerder het imposante *Greep naar de markt. De sociaal-economische agenda van de Vlaamse Beweging en haar ideologische versplintering tijdens het interbellum* (Leuven, 2008), waarin hij de Vlaamse Beweging vanuit een sociaal-economische invalshoek analyseerde. Het boek verdiende een betere uitgave en receptie, waarbij het eerste wellicht een rol heeft gespeeld bij het tweede. Lannoo Campus bewees de auteur geen dienst met de integrale uitgave van diens proefschrift tot een vuistdik boek van bijna 1.000 pagina's. Het heeft vele recensenten wellicht de adem benomen. Enige *Beschränkung* in de uitgave had het meesterschap van de auteur beslist beter in de verf gezet. Want *Greep naar de markt* is een essentieel boek om de geschiedenis van de Vlaamse Beweging en ook het hedendaagse België te begrijpen.

De auteur heeft zijn les geleerd. Het boek dat voorligt telt een goeie tweehonderd pagina's terwijl het een veel ruimer opzet heeft dan Boehme's *magnum opus*. Het is

bovendien in een vlotte journalistieke stijl geschreven. De soms taaie materie wordt zeer leesbaar gepresenteerd door de vele voorbeelden. Die komen uit alle windstreken en uit zeer uiteenlopende contexten, hoewel de ontwikkeling van het nationalisme in Vlaanderen/België toch nog prominent aanwezig is. Een van de vijf hoofdstukken is er zelfs integraal aan gewijd. De auteur recycleert er inzichten uit *Greep naar de markt* en andere publicaties van zijn hand¹³.

Het boek begint en eindigt met de financiële crisis in Griekenland die voor de auteur een schoolvoorbeeld is van de blinde vlek in het neoliberale dogma, namelijk het belang van het nationale. Doordat de Europese Unie geen natie is, is het allerminst een evidentie dat de andere eurolanden opdraaien voor de Griekse schuldenberg. Dat dit toch gebeurde en voorlopig nog gebeurt – de auteur kon in 2013 niet vermoeden dat een Grexit zich twee jaar later op een haar na voltrok – komt omdat de Europese natievorming primeert: “De reden waarom tegen de onderbouwde argumentatie van economen, de afkeer van een deel van het grote publiek en de ernstige reserves van een deel van de politieke klasse in toch reddingsboei na reddingsboei wordt uitgegooid naar het kleine, arme land aan de rand van Europa is van politieke aard. De voorvechters van de Europese droom vrezden dat die uiteindelijk aan diggelen wordt geslagen als voor het eerst in de geschiedenis een lid afvalt. Dat begin van het einde willen ze afwenden” (p. 210).

Dat die Europese nationalistten bereid zijn daarvoor een prijs te betalen, verwondert de

13. OLIVIER BOEHME, *Revolutie van rechts en intellectuelen in Vlaanderen tijdens het interbellum : ideeënhistorische bijdragen*, Leuven/Leusden, Acco, 1999; WALTER PLUYM & OLIVIER BOEHME, *De Nationale Bank van België, Boekdeel 3. Van de 'golden sixties' tot de val van Bretton Woods*, Brussel, 2005.

auteur niet. Het is een van de lessen die hij trekt uit zijn wandeling door de geschiedenis van het economisch nationalisme. De nationale idee primeert op het economisch gewin. Natievorming heeft zijn prijs en nationalisten zijn graag bereid die te betalen.

Voor de auteur is economisch nationalisme een nationalisme met economische middelen. Economische nationalisten zijn geen economen of leden van de samenleving die er in eerste instantie een economische agenda op nahouden (p. 22-23). Ze worden gedreven door een politiek project. Daar hamert Boehme op. Het argument loopt als rode draad doorheen het boek. In het eerst hoofdstuk (p. 27-67) onderzoekt Boehme de relatie tussen nationalisme en economie. Tussen beide bestaat een oorzakelijk verband. Nationalisme doet bepaalde economische ideeën ontstaan en zet tot concrete daden aan (p. 33). Het zijn dus nationalisten die de natie voorstellen als economische belangengemeenschap. Economische nationalisten spannen de economie voor hun kar (p. 63). Omdat economie een instrument is in handen van de nationalist, is economisch nationalisme niet gebonden aan één welbepaalde stroming van economisch denken en handelen. Het kan mercantilistisch en protectionistisch zijn, maar evengoed voorstander van vrijhandel (p. 62). Alles hangt af van de omstandigheden. De auteur illustreert het met voorbeelden uit de laatste eeuwen. Essentieel is dat economische nationalisten mikken op de afscherming van wat ze als de 'eigen economie' beschouwen. Naar buiten, ten opzichte van andere naties, maar ook eventueel naar binnen tegenover andere naties in eenzelfde staat (p. 67).

In het tweede hoofdstuk (p. 69-106) overloopt de auteur de belangrijkste denkers van het economisch nationalisme. Hij beschouwt de Duitse Amerikaan Friederich List als de grondlegger van de doctrine. List was een van de vele Duitse nationalisten die naar Amerika uitweken, op de vlucht voor de repressie van Metternich en andere restauratieve krachten. Hij werd er beïnvloed door Amerikaanse denkers die argumenteerden dat de Amerikaanse economie niets te winnen had met de liberale ideeën van Adam Smith omdat die alleen maar voordeel opleverde voor de sterkste speler, namelijk Groot-Brittannië, de toenmalige wereldfabrikant. Maar hij zag het mercantilisme waartegen Smith zich had afgezet in zijn *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* ook niet als de oplossing. Permanente handelsbarrières remmen immers de internationale handel af terwijl die in de ogen van List noodzakelijk is als basis van een globale civilisatie. Zo'n wereldbeschaving kan echter slechts stapsgewijs tot stand komen. Eerst moeten er sterke nationale economieën kunnen ontstaan die List als een essentieel aspect van naties zag. List inspireerde generaties *National-ökonomen* die het nationalisme economisch uitdiepten en het voorzagen van een bijkomende ideologische uitrusting doordat ze de natie nu ook economisch verbeeldden.

Zoals in zijn eerdere geschriften is Boehme overtuigd van het belang van ideeën in de geschiedenis, maar hij nuanceert: "Producten van ideeën brengen zelden op eigen kracht historische evoluties op gang, ze leveren veeleer een tijd die daarvoor klaar is het passend verhaal. Ze systematiseren en werken uit wat al leeft, ze tekenen een landkaart waarmee anderen de reis die ze al

lang gepland hadden, kunnen aanvatten" (p. 101). Ideeën kunnen op zichzelf geen evolutie op gang brengen, maar tegelijk zijn ze er noodzakelijk voor.

In het derde hoofdstuk (p. 107-138) onder de titel 'anti-economie' toont de auteur aan dat economisch nationalisme vaak ingaat tegen de objectieve economische belangen van de betrokken naties. Hij geeft uiteenlopende voorbeelden. De staten die ontstonden uit het Habsburgse Rijk vernietigden met protectionisme en tolmuren de stromen van goederen en diensten die hun welvaart brachten. Zo dachten ze de nationale zelfstandigheid van het 'parasitaire Wenen' te consacreran. Juan Perron nationaliseerde de Britse treinmaatschappijen in Argentinië zonder dat dit enig economisch voordeel opleverde. Vele Afrikaanse ex-kolonies deden het hem na. Antonio Salazar betreurde dat in de Portugese kolonie Angola olie werd gevonden omdat dat een bedreiging vormde voor de Portugese soberheid die het land stabiliteit verleende. De nationalist is niet zo zeer geïnteresseerd in het concrete leven van het individu, zo besluit Boehme, wel in de 'ziel van de natie' (p. 138). Maar dat neemt niet weg dat nationalistten toch meestal willen doen geloven dat de nationale zaak wel degelijk het materiële belang van eenieder dient. Daarover handelt het vierde hoofdstuk (p. 139-160).

In dat vierde hoofdstuk snijdt Boehme de problematiek van de gemengde economie aan. Een systeem waarin de staat actief ingrijpt in de economie om de belangen van zijn burgers te verdedigen. John Maynard Keynes maakte aannemelijk dat in tijden

van economische crisis de staat geld in de economie moet pompen om de tewerkstelling aan te zwengelen. Dat lukt best in een gesloten economisch systeem, aldus Keynes. Hij werd dan ook door zijn tegenstanders als een economisch nationalist versleten. Het keynesianisme wakkerde het idee van sociale burgerrechten aan : het recht op economische welvaart en sociale zekerheid en de plicht van de staat om daar op toe te zien. Zo bleken nationaal en sociaal bewustzijn niet onverzoenbaar. Dat de welvaartsstaat het probleem van inclusie en exclusie scherp stelt, blijkt wel uit de huidige vluchtelingencrisis. De mening dat wie niet heeft bijgedragen tot de sociale welvaart er ook geen deel kan van uitmaken is niet van de lucht. Volgens Boehme heeft dat ook met nationale identiteit te maken. "Indien mensen voor elkaar moeten betalen, vragen ze zich nog meer dan anders af of 'die anderen' wel tot de eigen groep behoren, of ze er wel een betekenisvolle identiteit mee delen" (p. 152).

Dat dit probleem zich ook binnen één staat kan aftekenen, wordt natuurlijk door de Belgische casus aangetoond. Daarover handelt het vijfde en laatste hoofdstuk onder de titel *Economisch nationalisme in het hart van Europa* (p. 161-195). Daarin getuigt de auteur van een teleologische en finalistische visie. Hij ziet de allereerste taalwet van 1873 al als het begin van het einde van de Belgische natiestaat¹⁴. Deze wet impliceerde immers de erkenning van de maatschappelijke betekenis van het Nederlands en dat faciliteerde de opkomst van een Vlaamsgezinde voorhoede die de vernederlandsing van Vlaanderen afdwong. Zo werd België een land van twee culturen en uiteindelijk twee naties, want

14. Over deze problematiek zie : BRUNO DE WEVER & CHANTAL KESTELOOT, "When was the end of Belgium? Explanations from the past", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2012 (4), p. 218-234.

“[e]r is geen nationalisme voor nodig om te erkennen hoe taal met alles wat ze inhoudt de samenhang in één taalgebied begunstigt en de integratie met andere taalgebieden bemoeilijkt” (p. 166). Men vraagt zich af hoe er dan in een wereld met duizenden talen er zich slechts een tweehonderdtal staten hebben ontwikkeld. Taal en de officiële erkenning van een taal binnen een staat is geen noodzakelijke voorwaarde voor natievorming, terwijl binnen eenzelfde taalgroep toch aparte naties kunnen ontstaan. Zie de Schotten die hun onafhankelijkheid vorig jaar in een referendum op 5 % na misten.

Er spelen tal van andere factoren. Eén van die factoren is economie en daarover schrijft Boehme lezenswaardige bladzijden die de Belgische geschiedenis verhelderen. Lodewijk De Raet, de Vlaamse Friederich List (p. 174), boog zich over de Belgische economie vanuit een Vlaamse overtuiging. Ook voor De Raet primeerde de nationale agenda op de economische. De Vlaamse economie moest in Vlaamse handen komen, los van de vraag wat dat aan materiële meerwaarde opleverde. Maar andersom hoefde het opkomen voor het Vlaamse economische belang niet altijd te sporen met Vlaamsgezindheid. Het in 1926 opgerichte Vlaams Economisch Verbond groepeerde na verloop van tijd ondernemers die niet altijd Nederlandstalig waren.

Toch is het niet het groeiend economische gewicht van Vlaanderen dat geleid heeft tot de vernederlandsing van Vlaanderen. “Het is veeleer omgekeerd; die vernederlandsing heeft er vooral voor gezorgd dat de industrialisatie van Vlaanderen en de ontplooiing van de dienstensector in een metertijd overwegend Nederlandstalig milieu hebben

plaatsgevonden. Zonder een doortastende taalpolitiek zou de economische opgang van Vlaanderen net tot meer verfransing van die regio hebben geleid” (p. 181). De taalwetten van de jaren 1930 waren voor de Vlaamse natievorming dus van groter belang dan de territoriale economische expansie die de generatie van Gaston Eyskens in de gouden jaren tussen 1958 en 1973 realiseerde.

Maar waarom heeft de toegenomen culturele, politieke en economische macht de Vlaams-nationale elite niet verzoend met de Belgische natiestaat? Volgens Boehme lokte het keynesiaanse beleid van de generatie Eyskens een getouwtrek uit rond subsidies en de indrukken van benadeling aan beide zijden van de taalgrens. Bovendien zorgde de opzienbarende toename van de Vlaamse welvaart ervoor dat in Vlaanderen het gevoel begon te leven dat het Noorden betaalde voor Wallonië. En zoals de auteur al in zijn Griekse inleiding stelde, hangt de bereidheid om voor elkaar te betalen samen met een al dan niet gedeelde identiteit. Dat België desondanks overleeft, komt volgens de auteur in de eerste plaats doordat de socialistische en christelijke arbeidersbeweging er meer voor- dan nadelen in zagen. “Het is (...) de geestelijke en materiële verzuiling, van Belgische origine, die het splijtende affect van de communautaire strijd heeft geneutraliseerd. Het overleven van België hangt om dezelfde reden samen met sub-regionale, lokale, sectorale en andere tegenstellingen, die de opdeling van het land langs één grote culturele breuklijn hebben tegengewerkt. Daardoor is het nationalistische opzet om sociale, economische en andere belangen te doen samenvallen met één ‘Vlaams belang’ niet helemaal geslaagd. België is tot nog toe gered door een overmaat aan verdeeldheid” (p. 189).

Maar veel fiducia in het voortbestaan van België heeft de auteur niet. De strategie van de N-VA om de sociaal-economische agenda van het grote publiek te matchen met een separatistische agenda, boekt succes. Dat komt omdat het N-VA-programma consistent is dan dat van de partijen en stromingen die België willen behouden. Er is geen volwaardig Belgische georiënteerd alternatief, aldus de auteur. "Wat blijft is dat degenen die de ontbinding van België op korte tijd vrezen, proberen tijd te kopen en voor het overige wegstijgen. De dynamiek van het Belgisch federalisme houdt ondertussen geen halt en plaatst Europa misschien voor een nieuw probleem" (p. 195).

Het mag duidelijk zijn dat Boehme voor zijn Belgisch hoofdstuk een brede borstel hanteert. Hij laat zich niet hinderen door empirische bewijslast. Het is hem vooral te doen om zijn inzichten over economisch nationalisme toe te passen. Dat levert alvast boeiende hypothesen op die verder onderzocht zouden moeten worden.

Bruno De Wever

NELLEKE TEUGHELS

"Mag het iets meer zijn ?" : kleine kruidenierswinkels worden big business, Delhaize Frères & Cie (1867-1940)

Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2014, 351 p.

Dans le dernier tiers du 19e siècle, le commerce de détail a connu d'importants bouleversements, sous l'effet du développement des grands magasins, des coopératives ouvrières et des magasins à succursales mul-

tiples. En Belgique, ces derniers s'identifient largement, si pas exclusivement, à l'enseigne Delhaize.

Issu d'une thèse de doctorat défendue à la VUB, le livre de Nelleke Teughels examine, avec les outils d'une archéologie largement ouverte aux sciences sociales, le développement de la culture matérielle et visuelle de la société Delhaize Frères et Cie, de ses origines à la veille de la Seconde Guerre mondiale. Le livre se démarque des autres travaux déjà consacrés à cette entreprise¹⁵ par la perspective adoptée, qui met l'accent sur la dimension culturelle de la consommation et sur l'image que se forge progressivement l'enseigne Delhaize.

Le livre croise deux types d'analyse. Des bases de données ont été élaborées pour analyser les sources iconographiques relatives à divers aspects des succursales et de leur activité : façades, étalages, affiches et supports publicitaires durables. Sur la base de l'échantillon conservé, le traitement des données apporte principalement une ventilation des choix posés par l'entreprise, que l'auteur a la prudence de présenter en ordres de grandeur sans céder à l'illusion de la fausse précision. Cette approche quantitative se prolonge dans une analyse du contenu des images; l'auteur prend alors appui, entre autres, sur l'iconologie panofskienne et plus encore sur la *social semiotics*, qui met l'accent sur le processus social dans le cadre duquel des "ressources sémiotiques" sont mobilisées, sur l'interaction entre ceux qui les produisent et ceux qui les reçoivent et les interprètent, dans un contexte culturel et social déterminé.

15. E. COLLET, *Delhaize "Le Lion" : épiciers depuis 1867*, Bruxelles, Éditions Racine, 2003; ID., "Delhaize Le Lion, industriels alimentaires à Molenbeek depuis 1883", in *Cahiers de la Fonderie*, (2009), no 41, p. 19-25; P. VAN DEN ECKHOUT & P. SCHOLLIERS, "The Strategy of a Belgian Multiple Grocer : Delhaize Le Lion, 1867-1940. An Essay in Comparative Retailing History", in *Entreprises et Histoire*, (septembre 2011), n° 64, p. 41-63.

Dans ce cadre, l'étude de l'iconographie se combine avec l'examen des archives de l'entreprise. Un appui est également pris sur les connaissances théoriques et historiques relatives à la publicité.

Le plan du livre est largement chronologique, mais pas linéaire. En effet, après l'introduction vient un chapitre qui balaie l'ensemble de la période couverte et souligne l'originalité des grandes options qui ont présidé au développement de la société, à l'aune d'une comparaison avec les formes de grande distribution d'autres pays occidentaux. La première et principale décision de l'entreprise est la combinaison entre une centrale d'achat et des succursales multiples, possédées en propre ou franchisées ($\pm 50\%$ des filiales en 1913), qui couvrent l'ensemble du territoire, avec quelque 1.200 points de vente à la veille de la Seconde Guerre, et dont l'approvisionnement repose largement sur le très dense réseau ferré belge. À rebours de notre perception actuelle de l'entreprise, il s'agit bien alors d'épiceries locales. S'y ajoute rapidement la fabrication par l'entreprise elle-même d'une part importante des produits qu'elle vend (jusqu'à 1/3 de son assortiment). Ces deux premières orientations permettent de vendre à bas prix des produits de qualité. Une autre option forte réside dans le caractère uniforme des règles d'organisation des magasins et d'accueil de la clientèle, édictées par la maison-mère et imposées par un service d'inspection. À la différence des chaînes britanniques ou nord-américaines, Delhaize vise tant les classes moyennes et bourgeoises que la population ouvrière "aisée"; aussi, en lien avec le caractère mêlé de la clientèle, la chaîne ne limite pas son offre aux aliments les plus demandés. Enfin, Delhaize se distingue de ses homologues anglo-saxons par une

certain investissement dans l'architecture et l'organisation matérielle de ses magasins. L'étude, originale, de ce dernier point forme la matière principale du livre, distribuée en trois chapitres qui couvrent les périodes allant de 1867 à 1918, de 1919 à 1933 et de 1934 à 1940.

Entre 1868, date d'ouverture de la première succursale proprement dite, et 1913, le nombre de filiales passe à 744, posant inévitablement la question du lieu d'implantation des magasins, de leur aspect et de leur organisation matérielle. L'auteur nous propose une étude de la stratégie commerciale de Delhaize à travers différents choix posés par l'entreprise pour construire son identité visuelle. Dès l'origine, il s'agit de toucher les passants pour en faire des clients; les magasins étaient donc autant que possible installés à un carrefour, dans un immeuble d'angle ou sur une voie de passage de trams. Les façades, le plus souvent néo-classiques, sont marquées de l'empreinte de la chaîne; lorsque la façade est garnie de bois, celui-ci reçoit une peinture rouge-brune, couleur alors associée aux activités d'épicier. Les façades sont pourvues d'une enseigne dans les mêmes tons (lettres dorées ou jaunes sur fond rouge-brun) et, pour deux tiers d'entre elles, d'une représentation d'un lion appuyé sur la devise nationale, placée au-dessus de la porte. Outre l'enseigne, les façades se paraient également de publicités sur émail, de marques peintes sur les vitres et d'affiches. La richesse relative de la décoration est toujours en phase avec l'environnement social au voisinage de l'enseigne, évitant toute prétention contre-productive. De grandes vitrines sont le moyen d'assurer la perméabilité des façades, d'abolir autant que possible la frontière entre dedans et dehors, perception renforcée par la consigne

de laisser la porte du magasin grande ouverte aussi longtemps que la météo le permet. La recherche de l'effet visuel se prolongeait évidemment dans l'organisation des étalages – pierre angulaire de la stratégie commerciale, “c'est l'étalage qui vend” –, placée sous le signe de l'abondance des marchandises offertes mais disposées avec “bon goût”. Si les étalages comportent dès l'origine un affichage du prix (fixe) des marchandises, qui permet d'en souligner le bon marché à l'attention des revenus plus modestes, les produits dont l'exposition est privilégiée – produits maison tels que chocolats, cafés et vins mis en bouteille par l'enseigne – s'adressent en priorité à un public plus aisé; cette combinaison est ainsi en phase avec le large spectre de clientèle visée. L'organisation interne des magasins autant que la tenue vestimentaire du personnel étaient censées traduire le souci d'ordre et d'hygiène. Enfin, le rapport à la clientèle, fait de l'accueil par le gérant, du service par un même vendeur “attitré” et de la livraison à domicile, devait ancrer l'idée d'un service personnalisé de qualité.

Au lendemain de la Grande Guerre, il faut attendre 1926 pour que Delhaize investisse à nouveau dans son image. L'enseigne privilégie alors l'Art Déco pour sa neutralité idéologique et son aspect luxueux. À l'instar du Bibendum de Michelin, elle renforce son identité visuelle en recourant à une mascotte, modulable, figurant un livreur à domicile souriant. La visibilité des marchandises progresse par le recours à des façades plus largement vitrées autant que par l'emploi de comptoirs intérieurs eux-mêmes vitrés. Cette période voit la société développer ses activités au Congo, soutenues par une publicité qui ne néglige aucun des stéréotypes coloniaux de l'époque.

La dernière période, marquée par le prolongement de la crise, montre l'entreprise confrontée à une concurrence accrue, exercée notamment par les “magasins à prix uniques”. La réponse de Delhaize ne pouvait évidemment pas négliger le terrain des prix et des coûts. La firme lance une ligne de produits *discount* et introduit les timbres-ristournes; par ailleurs, elle rationalise ses fabrications en recourant au système Bedaux et se montre plus exigeante encore à l'égard du personnel de ses filiales. Mais elle va aussi répondre à la concurrence par une uniformisation plus grande de ses magasins et par un renforcement visuel de son identité. De 1933 à 1939, elle finance la rénovation de plus de 80 % de ses filiales possédées en propre; le choix architectural se porte sur un style moderniste où les façades sont recouvertes de carrelages brillants, noirs à la base et orange pour le corps, le tout surmonté d'enseignes en lettres rouges/orange sur fond sable. La standardisation va également toucher les étalages, dont l'organisation est désormais prescrite par des modèles, ainsi que l'intérieur des magasins, plus lumineux, où dominent le blanc, l'inox et les vitrines, non sans lien avec l'élargissement de la gamme offerte vers les produits frais; un contraste est ménagé pour le domaine “réservé” des hommes, le vin, où prévaut une teinte sombre.

S'est donc progressivement forgée une identité de l'enseigne par une combinaison d'éléments matériels et visuels, dont la cohérence renvoie aux valeurs sur lesquelles s'appuie l'entreprise, valeurs emblématiques des classes moyennes, faites d'ordre, de discipline, de politesse, de propreté et d'hygiène, de refus du paiement à crédit, etc., auxquelles s'ajoute un fort sentiment national. Le public cible est essentiellement féminin; suivant une

distribution sexuée des rôles, la femme (de préférence au foyer) est censée pourvoir sa famille d'une alimentation saine, de grande qualité, sans grever son budget, mais sans non plus devoir se priver d'un "petit extra". S'il s'agit d'abord de s'attacher une clientèle, la stratégie commerciale mise en œuvre vise également en retour, par la diffusion de cette idéologie sur l'ensemble du territoire et par l'uniformisation des espaces commerciaux, à homogénéiser la clientèle et ses attentes de consommation, processus qui s'épanouira davantage durant les Trente Glorieuses.

Le livre ne s'inscrit pas dans le registre de l'histoire d'entreprise, même s'il enrichit notre connaissance de Delhaize d'une manière originale. Il contribue surtout à faire progresser la compréhension de la formation d'une société de consommation à travers le lien particulier qui se noue entre une clientèle et l'image de l'enseigne commerciale à laquelle elle se montre fidèle. Parce qu'elle repose principalement sur l'exploitation du fonds documentaire de l'entreprise, l'étude ne peut guère renseigner sur la manière dont le public a reçu les signes visuels que lui adressait l'entreprise; c'est évidemment le travail d'interprétation de l'auteur qui tente, dans la mesure du possible, de pallier ce manque d'information.

Eric Geerrens

CHANTAL BISSCHOP

Meer dan boer alleen. Een geschiedenis van de Landelijke Gilden, 1950-1990

(ICAG-Studies), Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2015, 401 p.

Meer dan veertig jaar geleden beschreef Jan Craeybeckx in dit tijdschrift hoe de Boerenbond ontstond als een katholiek poli-

tiek antwoord op de agrarische depressie van de late negentiende eeuw. De 'gilden', zoals ze toen in het verlengde van het katholieke corporatisme werden genoemd, moesten de boeren weghouden van stad en socialisme, hen aan hun dorp binden door de landbouw te moderniseren zodat de kleine boer, al dan niet in combinatie met loonarbeid en pendel, economisch kon overleven. Rond de Boerenbond werd, precies om de modernisering van de landbouw mogelijk te maken, een conglomeraat van economisch-financiële instituties gebouwd, waarvan de erfgenamen zoals KBC en sociale dienstverlener Acerta vandaag niet meer weg te denken zijn uit het Vlaamse economische landschap. Ook de Boerenbonden hebben zich kunnen handhaven, ondanks het tanend belang van de landbouw na de Tweede Wereldoorlog, de industrialisering en de verstedelijking van het platteland (met 'verkavelingen' onder meer van landbouwgrond). Dat kon enkel door zich organisatorisch en inhoudelijk te transformeren. Uit dat proces resulteerden de Landelijke Gilden, het onderwerp van dit proefschrift dat Chantal Bisschop aan de KU Leuven verdedigde en waarvan nu de handelseditie voorligt.

Voorgeschiedenis, ontstaan en evolutie van de Landelijke Gilden tot 1990 worden geanalyseerd en bekeken als een sociale beweging. De Landelijke Gilden zijn een ontdubbeling van de oorspronkelijke Boerenbonden, die blijven voortbestaan als een klassieke belangenorganisatie voor de landbouwers (een syndicaat zo men wil). De Landelijke Gilden spreken een veel bredere groep van plattelandsbewoners aan en ontwikkelden zich met succes van een vormings- en sociaal-culturele beweging naar een plattelandsbeweging. Deze evoluties

worden door Bisschop van binnenuit geanalyseerd.

De auteur kiest voor een originele benadering : naast de klassieke bronnen voor een organisatiegeschiedenis zoals archief en eigen publicaties maakt Bisschop gebruik van mondelinge geschiedenis. Zijzelf, leden van de onderzoeksgroep en studenten hebben sleutelfiguren geïnterviewd. Niet alleen toplui van de organisatie maar ook middenkaders, opzieners en animatoren, personen die de Landelijke Gilden in de verschillende regio's vertegenwoordigden, moesten uitbouwen en gestalte geven. Het onderzoek is uitstekend ingebed in de internationale literatuur en er wordt ruim gebruik gemaakt van inzichten uit de sociologie. Het thema is breed gekaderd, niet alleen in de economische en agrarische geschiedenis, maar ook in de geschiedenis van het sociaal-cultureel werk en het vormingswerk. De evolutie van de beweging op Vlaams niveau wordt lokaal ingekleurd (ook met fotomateriaal) met de casus van Vivenkapelle, een landbouwgemeente in de buurt van Damme, waar de auteur haar jeugd heeft doorgebracht.

Dat alles stelt Bisschop in staat om een boeiend beeld te schetsen van de zeer succesvolle transformatie van de klassieke Boerenbond naar een plattelandsbeweging. Die transformatie was nodig om de politieke impact van de Boerenbond (we gebruiken deze term gemakshalve voor het geheel, inclusief de economische takken, ook al is dat niet helemaal correct) op peil te houden, terwijl het economische belang van de landbouw taande. Die politieke impact situeerde zich in belangrijke mate op het lokale vlak, omdat de regulering van het voornaamste productiemiddel van de boer, de grond, voor

een groot deel lokaal gebeurt. Het kwam er dus niet alleen op aan om andere criteria van politieke representativiteit te definiëren (het platteland met zijn verschillende actoren en niet alleen wie uit de landbouw een inkomen haalde) in een verzuild politiek systeem, waar aantallen een grote rol speelden om politieke macht te verdelen, maar ook de lokale machtsposities te bestendigen om de belangen van de boeren te kunnen verdedigen. In de jaren 1970 transformeerde de politiek echter, met de opkomst van de nieuwe sociale bewegingen, zoals de milieubeweging, waarvoor de Landelijke Gilden zich als een alternatief positioneerden en zo ten dele de wind uit de zeilen konden nemen.

De auteur beschrijft heel mooi het soms moeizame transformatieproces, de interne spanningen en de wisselwerking met de politieke macht. Het decreet op het sociaal-cultureel werk voor volwassenen in verenigingsverband uit 1975 en de campagne rond het *Jaar van het Dorp* in 1978 boden opportuniteiten waar de nieuwe organisatie goed wist op in te spelen en die ze zelf, voor het *Jaar van het Dorp*, in grote mate stuurde. De auteur geeft verder goed aan dat de Boerenbond een vrij autoritaire en *top-down* organisatie was, een groot verschil met de plattelandsbewegingen die in Wallonië omstreeks die tijd opkwamen, die een *bottom-up* karakter hadden en nauwer aanleunden bij de nieuwe sociale bewegingen. Regionale verschillen in Vlaanderen komen goed uit de verf. In West-Vlaanderen, waar het economische belang van de landbouw veel groter bleef, lukte de transformatie minder goed. Interessant is ook de afgrenzingsstrategieën die werden gevolgd. Niet alle plattelandsbewoners behoorden tot de doelgroep van de nieuwe organisatie :

gewezen stadslui die het platteland enkel gebruikten om te wonen waren niet echt welkom, maar wie op een of andere manier een familiale (weze het een historische) band had met de landbouw werd prioritair benaderd om een rol te spelen in de Landelijke Gilden. Die afgrenzing had een culturele component, maar ook een politieke: het was een garantie dat de invulling van de 'ruraliteit' niet zou indruisen tegen de belangen van de landbouw zoals de Boerenbond die zag, bijvoorbeeld door milieubehoud prioriteit te geven over het gebruik van gronden voor de landbouw. Verder blijkt uit dit werk ook het blijvende belang van de religie, niet alleen in de praktijk van de werking van de gilden (belangrijke activiteiten worden stevast opgeluisterd met een misviering, bij voorkeur op een boerderij), maar ook bij de top van de organisatie. Eén van de centrale doelstellingen van de Landelijke Gilden was zich te profileren als "een zinvol en christelijk alternatief voor de nieuwe sociale bewegingen" (p. 362).

De auteur maakt geen geheim van haar betrokkenheid bij het agrarische milieu, maar dat belet haar niet om het onderwerp kritisch en met voldoende afstand te benaderen. Ze geeft bijvoorbeeld heel duidelijk aan dat de transformatie naar Landelijke Gilden in grote mate werd gestuurd door de economische takken van de Boerenbond, die op zoek waren naar een ruimere klantenkring voor hun verzekeringen en financiële producten.

Naast de vernieuwende inzichten is het boek bijzonder geslaagd omdat de auteur erin lukt om op het oog voor een buitenstaander banale lokale en marginale fenomenen zoals de revival van het vlegeldorsen te verbinden met de bredere organisatie-ontwikkeling en te

gebruiken als verklaring voor de succesvolle en niet bij voorbaat gewonnen uitbouw van de nieuwe structuur die de Landelijke Gilden waren. Dat was ook het doel van Bisschop: de organisatie – ontwikkeling van binnenuit onderzoeken, met veel aandacht voor de *agency* van de actoren. Daar is de auteur heel goed in geslaagd, en het gebruik van mondelinge geschiedenis betekent op dat vlak een grote meerwaarde maar is enigszins ten koste gegaan van de bredere politieke en structurele ontwikkeling. De interactie met de politieke omgeving is, zoals aangestipt geenszins afwezig, maar de interne politieke ontwikkelingen blijven soms wat in de schaduw. Wie dit boek leest kan moeilijk anders dan bewondering hebben voor het politieke vernuft van de top van de Boerenbond. Hij wist perfect in te spelen op nieuwe maatschappelijke en politieke ontwikkelingen en gebruik te maken van de inzichten van de sociale wetenschappen van de tijd. Tekenend in dit verband is dat de Boerenbondtop het opbouwwerk in eerste instantie zag als een aanknopingspunt voor de opbouw van de nieuwe beweging. Opbouwwerk heeft een uitgesproken progressief cachet, wat men niet direct associeert met de eerder traditionalistische Boerenbond. De leiding van de Boerenbond zorgde er steeds voor de politieke controle over de nieuwe takken niet uit handen te geven en gebruikte daarvoor verschillende machtstechnieken (o.m. het 'organigram' en semantische verwarring), die wel worden aangegeven, maar misschien iets meer in de verf mochten worden gezet.

Chantal Bisschop is heel goed thuis in de sociologische literatuur, heeft verschillende inzichten tot de hare gemaakt en doeltreffend gebruikt in de historische analyse. Maar soms

worden concepten wat te los gebruikt, bijvoorbeeld corporatisme (waarbij niet altijd duidelijk is wat precies de inhoud ervan is) en standsorganisatie, dat een heel specifieke betekenis heeft in het Belgische katholicisme en volgens mij moeilijk kan worden gebruikt voor het Davidsfonds. Wat de interviews betreft zou het voor een lezer die minder vertrouwd is met de agrarische geschiedenis goed zijn geweest om de verschillende geïnterviewden in bijlage een korte biografische notitie mee te geven. De actoren worden in de tekst wel gesitueerd, maar het zou handiger zijn om de informatie te centraliseren zodat de lezer makkelijker zijn weg vindt. De keuze van de geïnterviewden is accuraat, maar bepaalde personen werden niet geïnterviewd. Dat is bijvoorbeeld het geval de voortrekkers van de dissidente D – KLJ (Democratische Landelijke Jeugd). Waarom dat niet is gebeurd, is niet altijd duidelijk. Op bepaalde detailpunten kan men met de auteur van mening verschillen. Zo wordt het neoliberalisme, dat het Vlaamse beleid in de jaren 1980 bepaalde, neergezet als een (culturele) bedreiging voor het sociaal-cultureel werk waar de Landelijke Gilden een emanatie van waren. Dat is niet helemaal onwaar, maar ideologisch meer doorslaggevend was wellicht het anti-verzuilingsdiscours (dat zich vermengde met het neoliberalisme). Het interessante is dat de Landelijke Gilden zich hier goed wisten te handhaven, waarbij de vraag kan worden gesteld of dit niet voor een groot deel te wijten is aan symbiose met de economische takken.

Dit boek is niet alleen een fundamentele en vernieuwende bijdrage tot de geschiedenis van de sociale beweging en de agrarische geschiedenis, maar werpt ook een licht op de

voor het naoorlogse Vlaanderen kenmerkende merkwaardige mix van archaïsme en moderniteit.

Dirk Luyten

VI. Jeugd en Gender - Jeunesse et Genre

CLAUDINE MARISSAL

Protéger le jeune enfant. Enjeux sociaux, politiques et sexués (Belgique, 1890-1940)

Bruxelles, Éditions de l'Université de Bruxelles, 2014, 380 p.

Claudine Marissal begeeft zich met deze boekversie van haar doctoraatsthesis over de sociale en gezondheidszorg voor het jonge kind op het kruispunt van de sociaal-politieke geschiedenis, de vrouwengeschiedenis, de familiegeschiedenis, de historische pedagogiek en de geschiedenis van de medische wetenschap in België. Dat maakt deze studie niet alleen rijk, maar ook vrij uniek. Elk van de hoger genoemde domeinen kende wel al onderzoek naar aspecten van kindzorg binnen het Belgische gezondheids-, welzijns- en gezinsbeleid en de kinderbescherming. Maar dit werk brengt, aan de hand van diepgaand bronnenonderzoek, meerdere van die facetten samen in een uitvoerige analyse van actoren, discours, beleidsmaatregelen en praktijken in de strijd tegen kindersterfte, de werking van het *Oeuvre nationale de l'enfance* (ONE, Nationaal Werk voor Kinderwelzijn) en uitbreiding van de publieke gezondheidszorg voor kinderen, de bescherming en vorming van moeders en ten slotte het welzijnswerk met kwetsbare gezinnen. De aandacht van de auteur voor de talrijke verschillende actoren, instellingen en organisaties die in “de markt van het kind” – in de woorden van Marc

Depaepe¹⁶ – de gezondheidszorg voor het kind naar zich toe trokken, levert een uitgebreid en genuanceerd beeld op van de bredere sociale, politieke, demografische en geslachtelijke belangen en doelstellingen die schuilgingen achter die beweging – zoals ook met de titel van het boek wordt aangekondigd.

De auteur maakt helemaal haar belofte waar van een brede en veelhoekige kijk op de zorg voor het jonge kind tussen 1890 en 1940 in België. Dat verdient veel waardering en is in de eerste plaats te danken aan het bijzonder brede gamma aan literatuur en bronnen die Marissal bijeenbracht en ook efficiënt benut. Naast meer voor de hand liggende gepubliceerde bronnen van betrokken overheden en organisaties zoals de *Revue de l'ONE*, rapporten, brochures en eigentijdse studies van hervormers, artsen en juristen, werd ook grondig gespit in een hele reeks archieffondsen van diverse horizons. Daar komt een indrukwekkende bibliografie bovenop, die niet alleen alle relevante nationale studies uit de hogergenoemde domeinen (van vrouwengeschiedenis tot onder meer historische pedagogiek) omvat, maar eveneens een grote en goed geselecteerde hoeveelheid internationale literatuur. Aan de hand daarvan wordt de Belgische casus in die periode op meerdere punten terecht en goed gekaderd in de internationale dynamiek van debat en beleid op het gebied van kindzorg en – bescherming, gezins – en bevolkingsbeleid en de uitbouw van publieke sociale voorzieningen. Daarnaast laat de frequente vergelijking met ervaringen in andere landen, in de eerste plaats Frankrijk, maar ook de Verenigde Staten en Groot-Brittannië, het toe

om de specificiteit van het Belgische beleid en terrein goed te vatten.

Het boek is opgebouwd uit veertien chronologisch en ook thematisch geordende hoofdstukken. Elk ervan bevat een stevig onderbouwd, mooi afgewogen en kritisch betoog dat leest als een trein en dat een weelde aan interessante, vaak nieuwe inzichten aanlevert. Bij enkele van de hoofdstukken sta ik hier graag iets langer stil.

Claudine Marissal presenteert in eerste instantie een analyse van de sociale politiek ten aanzien van het kind zoals die zich vanaf de late negentiende eeuw in België ontwikkelde. Zoals ik ook hoger al aangaf, is de grote meerwaarde en kracht daarvan dat de auteur aandacht schenkt aan de veelheid aan betrokken actoren en hun probleemdefinities, belangen, onderlinge verhoudingen en tegenstellingen, en de bredere doelstellingen en ideologische visies die het beleid vorm gaven. Die worden minutieus blootgelegd, in het tweede hoofdstuk bijvoorbeeld, door niet alleen de inhoud van de dominante discours en probleemdefinities in verband met kindzorg te analyseren, maar ook na te gaan waar die over *zwegen* : zo was er opvallend weinig aandacht voor armoedebestrijding, de toegang van kinderen tot medische zorgen, de leefomstandigheden van vrouwen en hun toegang tot sociale bescherming, of bijvoorbeeld het argument dat gezinsbeperking bijdraagt tot het terugdringen van kindersterfte. De auteur toont op die manier overtuigend aan dat 'het probleem' van de kindersterfte op erg uiteenlopende manieren kon worden ingevuld en dat de uiteindelijke definiëring

16. MARC DEPAEPE, "De markt van het kind. Over de medicalisering van opvoeding en ondewijs", in LIESBET NYS, HENK DE SMAELE, JO TOLLEBEEK & KAAS WILS (red.), *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving*, Groningen, 2002, p. 260-278.

ervan geen eenduidig en rechtlijnig antwoord vormde (op een duidelijke 'nood'), maar wel een amalgaam van visies, keuzes en agenda's, dat een specifieke richting gaf aan het type interventies die volgden. De strijd tegen de kindersterfte was bovenal deel van een breder offensief van moralisering en regulering van de arbeidersklasse. Daarnaast gaat de auteur in het derde hoofdstuk in op het bredere beleid ten aanzien van vrouwen en moeders in die periode, welke rol, plaats en plichten van moeders daarbij werden vooropgesteld en hoe dit doorwerkte in de strijd tegen kindersterfte.

Naast uitgebreide beleids- en discoursanalyse biedt dit werk in een tweede luik ook behoorlijk veel gedetailleerde informatie over concrete praktijken en actoren op het terrein en de werkelijke impact en betekenis van de diverse initiatieven zoals de zuigelingenconsultaties, prenatale medische zorgen, kantines voor moeders, materniteiten, enzovoort. Zo wordt in hoofdstuk vier een zeer geslaagde poging gedaan om de feitelijke impact in te schatten van borstvoeding als preventieve maatregel tegen kindersterfte – het stokpaardje van de protagonisten in die strijd. Marissal komt ook tot een grondige, kritische evaluatie van de diverse statistieken in verband met kindersterfte, die massaal in deze strijd werden gemobiliseerd, en brengt diverse hiaten en contradicties in de cijfers aan het licht. Ook het zogenaamde werkveld wordt uitvoerig in beeld gebracht : naast *dames patronnesses* uit de hogere klassen verschenen daarin tijdens het Interbellum ook nieuwe groepen van opgeleiden en deskundigen : verpleegsters (*infirmières visiteuses*), artsen, pedagogen, sociaal werkers. De auteur geeft aan dat de belangen en visies van deze actoren op com-

plexe manieren samenkwamen, maar dat het terrein tegelijkertijd ook permanent gekenmerkt werd door conflict en rivaliteit, tussen de verschillende politieke en religieuze 'zuilen' en tussen verschillende actoren en (wetenschappelijke versus praktische) registers van expertise. Vooral hoofdstuk XIII, waarin de onderlinge verhoudingen tussen de artsen, vrijwilligers en verpleegsters op het terrein worden behandeld, is buitengewoon interessant, en vernieuwend. Ook elders ontwaart Marissal het ingewikkelde kluwen van actoren en belangen, bijvoorbeeld bij de toestandbrenging van het ONE in 1919 en bestuur van dit nieuwe orgaan : naast diverse figuren van de ULB (vooral het Solvay-instituut) die ook protagonisten waren in de Belgische kinderbescherming zoals Prins, Jaspar, Héger en Demoor, zien we hier persoonlijkheden uit het vooroorlogse netwerk verschijnen, naas artsen, eugenetici en hygiënisten, en ten slotte meerdere vooraanstaande katholieke figuren zoals Velge, die als 'tegengewicht' moesten fungeren.

Ik ben verder bijzonder enthousiast over het feit dat de aandacht van de auteur voor praktijken haar ook tot uitgebreide pogingen brengt om de ervaringen en de stem van de betrokken doelgroepen, de gezinnen en moeders, te documenteren. Dat is allesbehalve gemakkelijk en de auteur moest daarbij sporen uit diverse bronnen bijeen puzzelen. Mogelijk had zij dit nog verder kunnen doortrekken en uitwerken door gebruik te maken van gerechtelijke archieven met betrekking tot jonge moeders (jeugdbescherming), maar dat zou nog teveel bijkomend archiefonderzoek hebben gevergd, en zij komt nu ook al tot enkele interessante resultaten. Zo toont ze aan dat de deelname van moeders aan prenatale consultaties tijdens het interbellum moeilijk

was voor de betrokken vrouwen, omwille van de taboes omtrent seksualiteit en het contact met uitsluitend mannelijke gynaecologen, maar ook de beleving van zwangerschap als een 'geheime periode' en een periode van sociaal isolement. Marissal doet verder ook een poging om het profiel te schetsen van de jonge vrouwen die in 'moederhuizen', hoofdzakelijk private toevluchtshuizen en kraaminrichtingen voor alleenstaande moeders, terechtwamen. Over het cliënteel en de werking van deze instellingen, die nochtans een uitgebreid netwerk van zorg en (her)opvoeding voor jonge moeders uitmaakten, is nog zo goed als niets geweten. Een laatste voorbeeld van het type vragen dat de auteur aan de orde brengt, en probeert te beantwoorden, is de vraag naar de reacties van arme gezinnen en van vrouwen op de intrusies, raadgeving en morele oordelen van deskundigen zoals de verpleegsters, sociaal werkers en artsen. Het is kenschetsend voor dit werk dat de auteur daar meteen genuanceerd op antwoordt: "*La réponse n'est pas simple*" (p. 238). Zij concludeert terecht dat de betrokken vrouwen geen passieve slachtoffers van sociale controle waren en de nieuwe initiatieven van sociale en gezondheidszorg ook in hun eigen voordeel wisten te mobiliseren, waarbij de sector van de kindzorg voor hen niet enkel een controleinstantie vormde, maar ook een plek van sociale integratie.

Het voorgaande bevat nog maar een fractie van de rijkdom aan onderwerpen, kritische analyse en stimulerende inzichten die in het boek van Claudine Marissal aan bod komen. Ik ben ervan overtuigd dat dit werk meerdere lezers zal bekoren, of ze nu uit de sociaal-politieke geschiedenis, de vrouwen-geschiedenis, de geschiedenis van onderwijs

of de geschiedenis van sociale bescherming en regulering komen.

Margo De Koster

CATHERINE JACQUES

Les féministes belges et les luttes pour l'égalité politique et économique 1918-1968

Bruxelles, Académie royale de Belgique, 2013, 282 p.

Historica Catherine Jacques is bekend om haar talrijke bijdragen over deelaspecten van de geschiedenis van het feminisme. Haar nieuwste boek omvat een synthese van de feministische strijd voor politieke en economische gelijkheid in België van het einde van de Eerste Wereldoorlog tot in 1968. Toen vonden in het Brusselse Congrespaleis de Staten-Generaal van het feminisme plaats. 1968 wordt doorgaans beschouwd als het moment waarop het reformistisch feminisme haar eindpunt bereikte. Dit boek is een bewerking van Jacques' doctoraatsthesis (*Université d'Angers* en *Université libre de Bruxelles*) en is opgebouwd rond zes thematische hoofdstukken die elk de periode 1918-1968 behandelen. De keuze voor een thematische in plaats van een zuiver chronologische opbouw leidt af en toe wel tot herhalingen en gebrek aan overzicht, maar verdient toch alle lof. Een thematische benadering van de geschiedenis van het feminisme toont de actualiteit ervan aan, inspireert tot internationale vergelijkingen en ontkracht het soms simplistische beeld van het feminisme als een verhaal van lineaire vooruitgang en eensgezinde feministen. De realiteit was anders.

Zoals de auteur in haar conclusie aangeeft, vormt de complexiteit van het feminisme vaak een moeilijkheid voor onderzoekers. Het feminisme is tegelijk uniek en oneindig divers. De feministische beweging is complex omdat

ze betrokken is bij diverse maatschappelijke vraagstukken, in relatie tot de politiek en tot economische, sociale en juridische ontwikkelingen, maar ook tot onderwijs, cultuur en seksualiteit. De feministische beweging is uniek omdat ze militanten verzameld heeft rond een programma dat exclusief betrekking heeft op de positie van de vrouw in een maatschappij die vrouwen tot in de twintigste eeuw – en ook vandaag nog in bepaalde delen van de wereld – in de publieke sfeer legitimiteit ontzegt. Onder de noemer van een gemeenschappelijke doelstelling – een verbetering van de toestand van de vrouwen – overkoepelt ze bovendien diverse en soms tegenstrijdige opvattingen omtrent het geluk van vrouwen en het aandeel daarin van hun rol in de familie. Ook de strategieën en de middelen van het feminisme waren complex en steeds onderhevig aan het verzuilde en verdeelde karakter van de Belgische samenleving, terwijl het feminisme die opdeling voor een stuk juist probeerde te ontwijken of te overstijgen. Bovenal is het feminisme altijd al een internationale aangelegenheid geweest.

Net zoals hun wapenzusters in het buitenland, zijn de Belgische feministen in hun strijd voor gelijkheid op heel wat obstakels gebotst : conservatieve tegenkanting maar ook linkse oppositie, de opkomst van extreemrechts, twee oorlogen en de gevolgen daarvan voor hun emancipatie, politieke partijen die steeds geprobeerd hebben om de vrouwelijke militanten in te kapselen teneinde hun gedachtegoed en activiteiten te controleren. Bovendien waren lang niet alle vrouwen van mening dat verandering en politieke en economische emancipatie noodzakelijk of wenselijk waren. Vooral aan katholieke zijde bleef men hardnek-

kig de idee van vrouw aan de haard verdedigen.

Catherine Jacques toont op heldere en overtuigende wijze aan hoe, doorheen de geschiedenis van de feministische beweging, de prioriteiten elkaar hebben afgewisseld in functie van wijzigende omstandigheden : van de prioriteit die ze toewezen aan stemrecht na de oorlogen naar de prioriteit van economische gelijkheid tijdens de crisis van de jaren 1930 en in de jaren 1960, toen vrouwen massaal de arbeidsmarkt betraden. Tegelijk stond gedurende heel deze periode de feministische eis om een herziening van het *Burgerlijk Wetboek* hoog op de agenda en in het bijzonder de afschaffing van de maritale macht en de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw. Vrouwenarbeid heeft de sociale en familiale politiek voortdurend doorkruist en de tegenstelling scherp gesteld tussen ‘werksters’ en ‘huisvrouwen’. De organisatie van het algemeen sociale zekerheidssysteem na de Tweede Wereldoorlog plaatste de ongelijkheid tussen werksters andermaal centraal, terwijl de evolutie van het internationaal recht de principes van persoonlijke ontwikkeling en fundamentele rechten aan veld deed winnen. De strijd voor economische en politieke gelijkheid vormen de twee ankerpunten van het feministisch engagement waarrond alle andere actiepunten zich ontwikkelden.

De eerste drie hoofdstukken van dit boek behandelen het proces naar politieke volwaardigheid en burgerschap, waarvan de auteur een brede definitie hanteert die veel verder reikt dan het stemrecht. Jacques gaat ook uitvoerig in op het engagement voor (het behoud van) democratie van de feministische beweging ten aanzien van de

falende staat in de jaren 1930, tijdens de Tweede Wereldoorlog en de daaropvolgende Koude Oorlog, toen het traditionele rollenpatroon in sterke mate (her)bevestigd werd. Sommigen zien hier overigens deels het gevolg in van de toenmalige politieke verhoudingen : de onbuigzaamheid van de koude oorlogscultus in de jaren 1940 en 1950 ging gepaard met een agressieve retoriek, competitiegedrag en het streven naar dominantie. Die mannelijke benadering van de internationale betrekkingen zou deels het resultaat zijn geweest van een diepere westerse angst om de ontsporingen van een toenemende welvaart en commercialisering in de eigen maatschappij, maar ook van de bezorgdheid om veranderende genderpatronen : de evolutie was ingezet naar een seksueel meer permissieve maatschappij, echtgenotes werden assertief en steeds meer vrouwen gingen buitenhuis werken¹⁷. Het parket en de magistratuur bijvoorbeeld – en de openbare ambten in het algemeen – werden van oudsher mannelijk ingevuld, en de toegang van vrouwen tot de magistratuur in België na de Tweede Wereldoorlog deed heel wat inkt vloeien in verband met het mannelijkheidsideaal en de invraagstelling ervan.

Nu zou vooral de kloof tussen gelijke rechten en gelijke resultaten belangrijk worden. Het militante feminisme stuitte immers op haar grenzen, want de vooroordelen die de resultaten ondergroeven van de wettelijke hervormingen die vanaf 1949 waren doorgevoerd (stemrecht, toegang tot de magistratuur, hervorming *Burgerlijk Wetboek* in 1958) bleven voortbestaan.

De laatste drie hoofdstukken stellen de campagnes om economische rechten centraal :

het recht op arbeid voor getrouwde vrouwen, hun toegang tot alle beroepen, en tot slot de bijzondere bescherming van vrouwelijke werknemers en van het moederschap versus gelijk loon voor vrouwelijke en mannelijke arbeid. Jacques gaat uitvoerig in op de bestaande meningsverschillen over de arbeidswetgeving, tussen de voorstanders van beschermende maatregelen voor vrouwen en zij die een strikt wettelijke gelijkheid nastreefden, zonder onderscheid van sekse. Deze tweespalt binnen de feministische beweging vormt de rode draad doorheen de strijd voor economische ontvoogding.

Het valt op hoe over de jaren heen dezelfde argumentatie alsmaar terugkeert. Jacques merkt op dat op lange termijn bekeken de marktlogica misschien meer heeft doorgewogen en bepalend is geweest voor vrouwenrechten (zowel in positieve als in negatieve zin), dan het afdwingen van rechten door middel van feministische acties. Tegelijk hanteert Jacques het uitgangspunt dat de feministische beweging wel degelijk een belangrijke factor was in de evolutie van België naar een moderne staat en volwaardige democratie. Het staat buiten kijf dat de geschiedenis van het feminisme integraal deel uitmaakt van de politieke en publiekrechtelijke geschiedenis van België. Het bekomen van stemrecht was evenwel niet het ultieme sluitstuk van de veranderingen die Belgische feministen nastreefden. Die feministen hebben hun doelstellingen telkens opnieuw gedefinieerd in functie van de mogelijkheden en obstakels die ze tegenkwamen. Catherine Jacques reconstrueert dat traject met de nodige nuance en met veel engagement.

Eva Schandevyl

17. KYLE A. CUORDILEONE, *Manhood and American Political Culture in the Cold War*, New York, Routledge, 2005.

VII. Vlaamse Beweging - Mouvement flamand

LODE WILS

Onverfranst, Onverduits ? Flamenpolitik, Activisme, Frontbeweging

Kalmthout, Pelckmans Uitgeverij, 2014, 347 p.

Het activisme, de Vlaamsgezinde collaboratie tijdens de Eerste Wereldoorlog, was een logische uitgroei van het nationalisme dat steeds in de Vlaamse Beweging verscholen lag, aldus Hendrik Elias, historicus en gewezen leider van het VNV¹⁸. Frans Van Cauwelaert, het katholieke boegbeeld van de Belgisch-loyale flaminganten tijdens de Eerste Wereldoorlog, beschreef het activisme daarentegen als een “vreemd gewas, zorgvuldig voorbereid en kunstmatig door de Duitse veroveringspolitiek op de Vlaamse Beweging ingeënt”¹⁹. Lode Wils wijdde in 1974 aan de kwestie het ophefmakende *Flamenpolitik en Aktivisme*. Zijn nieuw boek is daarvan een grondig aangevulde en fraaier uitgegeven bewerking.

Wils bewijst onomstotelijk dat het anti-Belgische activisme door de Duitse bezetter kunstmatig op de Vlaamse Beweging ingeënt werd. Maar die kon dat maar doen, omdat

“de boom ontvankelijk was voor die nieuwe twijg”. Er sluimerde dus reeds vóór de oorlog een nationalisme in de beweging, dat niet tot uitdrukking kwam²⁰. Wils’ hele werk blijft vier decennia later niet alleen overeind, maar wordt zelfs versterkt door het onderzoek dat sindsdien plaatsvond.

Naar Wils aangeeft was onder meer de weigering van België om het Duitse ultimatum in augustus 1914 te aanvaarden het signaal voor de Duitse *Flamenpolitik*: “die tegennatuurlijke staat die een *völkische* grondslag miste, [had volgens de Duitsers] elk bestaansrecht verloren” (p. 43). België moest worden vernietigd om ook Nederland op termijn in het Keizerrijk op te nemen. Die ideeën vloeiden voort uit het *völkische* denken waarmee de Duitse elite gaandeweg vertrouwd geraakt was, onder andere via Alduitse “*Verbände*”. De vooroorlogse Alduitse politiek die het “Groot-Nederlandse blok (...) in de Duitse invloedssfeer wilde brengen” convergeerde tijdens de oorlog met de rijkspolitiek (p. 35-48).

De doelen van de *Flamenpolitik* lagen al van bij het begin vast en werden buiten het medeweten der flaminganten om genomen²¹.

18. HENDRIK J. ELIAS, *Vijfentwintig jaar Vlaamse beweging*, I, Antwerpen, 1969, p. 97, p. 101; Nog in 1991 roemde Daniël Vanacker het “*fraaie palmares*” dat het activisme opgeleverd had: “een volledig vervlaamste universiteit van Gent, een federalistische staats hervorming, een daadwerkelijke vervlaamsing van het openbaar leven” [DANIËL VANACKER, *Het activistisch avontuur*, Gent, 2006 [heruitgave], p. V-VI]. 19. REGINALD DE SCHRIJVER, FRANS VAN CAUWELAERT, *Gedenkschriften over Vlaamse Beweging en Belgische politiek*, Antwerpen, 1971, p. 265. 20. LODE WILS, *Flamenpolitik en Aktivisme. Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 1974, p. 252, 255 en 259. 21. Op 2 september 1914 stuurde de kanselier instructies om de Vlaamse Beweging te ondersteunen (want dat was ook een beweging ten gunste van de Hollandse taal), met het oog op Nederland gunstig te stemmen en een toekomstige regeling voor België te vergemakkelijken. Op 16 december 1914 gaf de kanselier als doeleinden: 1) vernederlandsing van de universiteit van Gent, 2) Duitsland moest zich als een natuurlijke beschermer der Vlamingen opwerpen en 3) een publicistische band met Nederland moest worden geschapen. Naar Wils schrijft waren de eerste vier instructies de doeleinden van de kanselier. Het gouvernement-generaal, de marine, de *völkische* publieke opinie en uiteindelijk de keizer streefden naar a) een bestuurlijke scheiding om b) uiteindelijk België te vernietigen, (p. 45, 48, 50-51). Wellicht waren die laatste doeleinden ook – maar niet openlijk – de mening van alle kanseliers en ministers van buitenlandse zaken, maar die moesten met het

Omdat een *openlijke* vernietiging van de Belgische staat moeilijk lag omdat het Verenigd Koninkrijk niet verslagen was, werd dit oogmerk versluierd, al wilden (sommige) militairen, vlootkringen en Alduitsers wel voor een *fait accompli* zorgen (p. 50-51)²².

Als directe *aanleiding* voor het activisme werd en wordt verwezen naar een “anti-Vlaamse hetze” van de “franskiljons”, waarop de activisten dan “uit zelfverdediging” reageerden²³. Wils bewijst overtuigend dat deze “campagne” een onderdeel van de Duitse oorlogspropaganda was (p. 71-72).

Overall namen de Duitsers het initiatief, buiten (misschien?) voor wat een zeer klein groepje flaminganten in Gent betrof (p. 77-161)²⁴. Vanuit Nederland kreeg het activisme vanaf de zomer van 1915 een belangrijke impuls na intriges vanuit de Duitse ambassade in Den Haag en hun Nederlandse agenten (zogenaamde “Nederlandse vrienden” van de

activisten) : een eerste doorbraak (p. 164). De Duits-Grootnederlandse stroming verfijnde de *Flamenpolitik* : annexatie van België en Nederland, met Nederland als “voogd” over een verbrokkeld België. Zo zou een anti-Frans en anti-Brits bolwerk tot stand komen.

Ondertussen rommelde het achter het front. Naar Wils optekent waren de Koning, regering en legerleiding “schromelijk in gebreke gebleven” om het activisme in te dijken. Ze zouden integendeel de toenadering van de Frontbeweging (zie verder) tot het activisme in de hand hebben gewerkt, door de Vlamingen geen gelijkberechtiging te beloven voor na de oorlog en de misstanden (zeker in het leger) niet weg te werken (p. 170)²⁵. De antiklerikale Koning Albert I kon inderdaad niet echt begrip opbrengen voor flamingantische verzuchtingen en werd in die gedachte gesterkt door zijn vrees voor wallingantische chantage en zijn angst voor een oproer onder de officieren²⁶.

Verenigd Koninkrijk rekening houden. **22.** Het militaire bestuur oefende de macht *grosso modo* in Oost- en West-Vlaanderen uit (behoudens de kust, waar de marine de lakens uitdeelde); het gouvernement-generaal in de rest van het land. **23.** PAUL VAN VELTHOVEN, *Franstaligen tegen Vlamingen, Hoe België als natie mislukte*, Soesterberg, 2012, p. 91-95. Paul Delforge schrijft zelfs : “*Il s’agirait d’une campagne anti-flamande orchestrée selon L. Wils*” (sic !) (PAUL DELFORGE, *La Wallonie et la Première Guerre mondiale, Pour une histoire de la séparation administrative*, Namur, 2008, p. 130). Willemsen moest anderzijds bekennen dat hij zich bij de ontmaskering van de mythe van de Fransgezinde hetze-campagne zich, bij het lezen van Wils’ boek, “enigszins beschaamd” gevoeld had, omdat hij er zelf zo gemakkelijk ingetrapt was (ARIE WOLTER WILLEMSSEN, “Publicaties – Flamenpolitik en aktivisme. Vlaanderen tegenover België in de eerste wereldoorlog”, in *Ons Erfdeel*, 1974, p. 793. **24.** Voor wat Gent betreft meent Wils dat het activisme is *ingezet* door de pangermaanse, Friese predikant Domela Nieuwenhuis die een erg klein groepje zijn anti-Belgisch programma liet aanvaarden (p. 90, vgl. p. 322). Maar het initiatief lijkt ook hier van de Duitsers uit te gaan. **25.** Eerste minister en minister van Oorlog Charles de Broqueville deed dat niet en wekte “terecht” verontwaardiging op bij de flaminganten. De Koning-Opperbevelhebber en de minister van Oorlog die hij in 1917 als opvolger van de Broqueville benoemde – Armand De Ceuninck – ook niet. “Schandalige en onwettelijke” toestanden in het leger werden met volle kennis gehandhaafd. (o.a. p. 170 e.v.). **26.** Men heeft Wils meermaals een eenzijdige en negatieve visie over Koning Albert I verweten. De waarheid is genuanceerder. Zonder twijfel is het volgens de auteur de verdienste van de Koning dat hij weigerde mee te doen aan een “onbeschaamde opoffering van honderdduizenden soldatenlevens in kansloze offensieven” (p. 9). Bovendien was de mislukking van de Raad van Vlaanderen (1917-1918) eveneens mede toe te schrijven aan “de enorme populariteit van Koning Albert” (p. 325). Ook het (vooruitzicht op) de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen (1918) was een positieve maatregel. Zij behoedde België voor de naoorlogse chaos van veel andere politieke landen en remde de

De auteur weet het voorts aannemelijk te maken dat Frans Van Cauwelaert vanuit zijn positie als parlementair-in-ballingschap in Nederland belette dat veel meer flaminganten in de collaboratie belandden²⁷. Maar hij heeft de activisten niet buiten de Vlaamse Beweging willen sluiten, behalve dan de meest radicalen. Dat droeg ertoe bij dat “de strekking Van Cauwelaert zich na de oorlog zou willen verzoenen met de activisten, zodat het antibelgicisme zou doordringen in heel de [Vlaamse] beweging” (p. 237). Toch lijkt Wils milder over Van Cauwelaert te oordelen dan over Koning en regering.

Het hele verhaal van de Frontbeweging die eerst eisen op taalvlak en vervolgens op politiek gebied ging stellen is knap tussen dat van het activisme gewezen. Cruciaal in de doorbraak was het samenspel van activisme en de reactie van de regering op de *Flamenpolitik*. Wils zegt het treffend: “Wat moest een Vlaamsgezind soldaat denken als hij fulminaties las tegen ‘*le traître Borms*’ [zoals *Le Vingtième Siècle* schreef, B.Y.] maar dag in, dag uit ondervond dat hij als Nederlandstalige werd achteruitgesteld tegenover de Franstaligen?” (p. 170-172).

In oktober 1916 werd de universiteit van Gent vernederlandst (p. 190). Dat was inderdaad het grootste succes van de hele *Flamenpolitik*

(p. 202). De Duitse bezetter slaagde er immers in om (onder andere door chantage) een deel van de Vlaamse Beweging te winnen voor een stap *buiten* de Belgische wettelijkheid (p. 211-214). Er kwam bovendien een toenadering op gang tussen flaminganten aan het front en activisten als gevolg van de regeringsweigering om de vernederlandsing van de Gentse universiteit *na* de oorlog te beloven. Sommige officieren vielen nu de geringste uiting van Vlaamsgezindheid aan. Ook dat werkte averechts bij flaminganten²⁸. Men kan, anderzijds, begrijpen dat officieren Vlaamsgezindheid met onpatriottische gevoelens gingen verwarren.

Na twee jaar *Flamenpolitik* was de Vlaamse Beweging verbrokkeld tussen onvoorwaardelijke Belgisch-loyale flaminganten aan de ene kant van het spectrum en een radicale groep voorstanders van een koninkrijk Vlaanderen aan de andere. De *Flamenpolitik*, zo Wils, kon steunen op “de kracht van het Vlaamse nationale bewustzijn en de zwakheid van het Belgische”. Die uitte zich bijvoorbeeld door solidariteit van niet-collaborerende flaminganten met activisten (p. 222). Toch verviel menig activist na de oorlog in een apologetisch discours. Dus is een deel van de bewijzen voor de kracht van het Vlaamse bewustzijn er ook één voor dat van het Belgische²⁹.

doorbraak van radicale politieke stromingen af (p. 305-306). We kunnen anderzijds enkel maar met Wils vaststellen dat ‘s Konings politiek er niet alleen op gericht was om de Nederlandstaligen geen beloften te doen voor gelijkberechtiging van hun taal na de oorlog. **27.** Wils is dan ook lovend over de katholiek: “Mij is geen ander flamingant of Belgisch staatsman bekend, die de naoorlogse ontwikkeling zo vroeg voorzag en er zo constant zijn hele actie op gericht heeft” (p. 225). **28.** “Als dat activisme of Duitsgezindheid was, wel leve dan de activisten die dus evenmin Duitsgezind zijn!” (p. 217), zo verwoordt de auteur het gevoel dat bij sommige frontsoldaten leefde. **29.** Vgl. LODE WILS, *Flamenpolitik en Activisme...*, p. 265, dat helaas niet in de herziene versie hernomen werd. Betoogde zelfs Borms op zijn proces niet dat hij net de eenheid van het Belgische vaderland had willen verzekeren en de Koning nooit ontrouw was geweest?, [Zonder auteur], *Dr. August Borms voor het gerecht. Tweede uitgaaf vermeerderd en volledig met de Nageschiedenis - Schrikbewind - Amnestieactie - Dr. Borms naar ‘t Parlement - Zijn verheerlijking*, Antwerpen, s.d., p. 108.

In de loop van 1917 begon de laatste fase van de *Flamenpolitik*. De Duitsers creëerden een “Vlaamse” marionettenregering en -parlement (de Raad van Vlaanderen). Door groepen flaminganten aan het front werden ondertussen activisten eerst vergoelijkt, tenslotte verheerlijkt. Wils schrijft die evolutie toe aan het feit dat er aan de “schandalige toestanden” in het leger niets veranderde (p. 227-238)³⁰. Ook attendeert de auteur ons op een ander belangrijk effect van de *Flamenpolitik*: de activisten werden als verraders beschouwd, maar de bevolking had gemerkt dat taalwetten gemakkelijk konden worden toegepast. Kon de eigen regering dan zomaar de Duitse “verwezenlijkingen” op dat vlak ongedaan maken? (p. 244-245).

Wat *niemand* alleszins nog ongedaan kon maken, was de haat van de activisten tegen België. De Raad van Vlaanderen had op 22 december 1917 beslist de “onafhankelijkheid” van Vlaanderen uit te roepen “zeker volgens de wens van de Duitse overheden en vermoedelijk [bijna zeker?, B.Y.] in Brussel op hun initiatief. Want die wilden, net zoals de top van het leger en de vloot een politiek die een compromisvrede uitsloot”. De Duitse regering zwakte dat af tot “zelfstandigheid” en verbond daar dan nog de onderwerping

van de Raad aan verkiezingen aan; dat om tegenover de Duitse oppositie en de internationale gemeenschap legitimiteit te verwerven. Maar het liep op een catastrofe uit. In maart 1918 kwam er een tweede Raad, die de “speelbal” was van de extremistische leger- en vlootkringen. De activisten die zich zo ver geëngageerd hadden, konden nu niet meer terug. Dit was de kern van de zaak: “Niet alleen hun werk, maar hun leven hing af van een Duitse overwinning en een vernietiging van België. (...) De ware haat tegen België, (...), vond zijn parallel in een absolute afwijzing van (...) de democratie. Het Vlaams-nationalisme is niet pas rond 1930, onder invloed van het fascisme tot een anti-democratische houding gekomen, maar al in zijn ontstaan zelf tijdens de oorlog” (p. 268-274). Vandaag kan men vermoedelijk met Wils vaststellen dat de “scheiding (...) tussen democratische en fascistoïde Vlaams-nationalisten onmogelijk is”³¹.

De Frontbeweging die vanaf eind 1917 opnieuw aan kracht won, radicaliseerde eveneens. Begin 1918 deserteerden zelfs enkele radicale Fronters om contact te leggen met “gematigde” activisten om zo naïef in de “Duits-activistische valstrik” te belanden. Ze werkten mee aan de propaganda van het

30. De stelregel die Van Cauwelaert huldigde was de activistische daden veroordelen, niet de collaborateurs. In het radicale discours werd dit hertaald als de (gematigde) activisten vergoelijken, tenslotte verheerlijken. 31. Vanaf haar ontstaan immers kreeg de Vlaamse beweging een steeds rechtser en het Vlaams-nationalisme een ondemocratisch karakter. Na de Eerste Wereldoorlog kwam daarbij een infiltratie van fascistische opvattingen, die “naadloos overging” in de nazificering van tijdens de Tweede Wereldoorlog. Nadien zette volgens Wils de Volksunie de fascistoïde traditie voort – de collaboratie werd immers verdedigd, minstens verontschuldigd – en in 1978 werd het Vlaams Blok opgericht dat stoelde op de fascistoïde, anti-Belgische traditie. De democratische Vlaamse beweging, zo Wils, had al zijn eisen verwezenlijkt en is *ipso facto* overbodig geworden, net als een niet anti-Belgisch Vlaams-nationalisme (LODE WILS, “Verleden en toekomst van een natie”, in LODE WILS, *Vlaanderen, België, Groot-Nederland: mythe en geschiedenis, Historische Opstellen, gebundeld en aangeboden bij het bereiken van zijn emeritaat als hoogleraar aan de K.U. Leuven*, Leuven, 1994, p. 472-473).

Duitse leger en de Raad van Vlaanderen. Hun meetings, waarin ze de taaltoestanden in het leger gispten, bleken nochtans aan te slaan (p. 277 e.v.). Ook die feiten behoren tot de aantrekking- en afstotingsverschijnselen van het activisme die Wils zo knap beschrijft. Slechts één aspect ontbreekt hier : wat was de omvang van die Frontbeweging?

Na de mislukking van het Duitse offensief in 1918, pleitte Berlijn voor het herstel van België “met waarborgen”. De Raad werd omgevormd tot een bescheidener Commissie van Zaakgelastigden. In oktober 1918 werd die overgebracht naar Den Haag onder de naam “Vlaams comité” (p. 302). Moest de *Flamenpolitik* immers niet worden doorgezet om na de oorlog een *deutschfreundlich* Vlaanderen te laten bestaan? Dat comité werd nog na de wapenstilstand door Duitsland ondersteund om anti-Belgische agitatie te voeren (p. 306-307). *Quid* met de breuk tussen Vlaanderen en België? Klopt het dat de Koning en regering de “antithese die uit de Flamenpolitik voortgevloeid was”, overnamen door te stellen dat opkomen voor “het recht van het Vlaamse volk (...) onvaderlands” was (p. 311)? Enerzijds wel, want volledige rechtsgelijkheid tussen de taalgroepen kwam er na 1918 niet. Anderzijds niet, want vanaf 1928 werd die antithese dan toch weer afgezwakt : de splitsing van het leger in afzonderlijke eenheden werd goedgekeurd, een “uitdoving” werd verleend aan activisten die een veroordeling hadden opgelopen, de universiteit van Gent werd vernederlandst, ... (p. 317)³².

Het werk van Wils is een mijlpaal in de historiografie van de Vlaamse beweging én in die van België. De gevolgen van de *Flamenpolitik* en het activisme zijn zeer verregaand. Allereerst werd de weg geplaveid naar een massale collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog, omdat voor een deel van de Vlaamse beweging “Vlaanderen” en “België” gezworen vijanden geworden waren. Zoals Wils zeer terecht schrijft, moet wie het *antibelgicisme* als het *wezen zelf* van de Vlaamse Beweging erkent, het activisme huldigen als de *stichting* van de Vlaamse Beweging (p. 329). Aan de lezer om daar de nodige gevolgtrekkingen aan vast te knopen.

Bruno Yammine

VIII. Jodenvervolging - Persécution des Juifs

LIEVEN SAERENS

Rachel, Jacob, Paul et les autres – Une histoire des Juifs à Bruxelles

Bruxelles, Mardaga, 2014, 272 p.

Rachel, Jacob, Paul et les autres dresse un portrait nuancé de la population juive en suivant 25 familles de leur immigration en Belgique jusque dans l’après-guerre.

L’accent est porté sur la composition de la population juive de la capitale, sorte de *Yiddishland* recomposé. L’auteur aborde les causes multiples de cette immigration, de la situation économique catastrophique dans le pays d’origine aux pogroms. Il dépeint la diversité sociale de ces immigrés. Quelques

32. Vgl. LODE WILS, *Flamenpolitik en Activisme...*, p. 265, dat helaas niet in de herziene versie hernomen werd. Betoogde zelfs Borms op zijn proces niet dat hij net de eenheid van het Belgische vaderland had willen verzekeren en de Koning nooit ontrouw was geweest?, [Zonder auteur], *Dr. August Borms voor het gerecht. Tweede uitgaaf vermeerderd en volledig met de Nageschiedenis - Schrikbewind - Amnestieaktie - Dr. Borms naar 't Parlement - Zijn verheerlijking*, Antwerpen, s.d., p. 108.

familles bourgeoises et aisées s'assimilent rapidement à la société belge. Mais la majorité des Juifs sont des prolétaires, surtout actifs dans la confection ou la maroquinerie. Par conséquent, la plupart adhèrent aux idéologies de gauche : socialisme, sionisme de gauche, communisme.

La crise du début des années 30 envenime la coexistence des Juifs et des "Goys". Les Juifs étrangers sont souvent contraints d'exercer leur gagne-pain dans l'illégalité. L'afflux de réfugiés du Reich complique encore cette situation. L'antisémitisme s'exprime de plus en plus ouvertement. Des organisations antisémites se créent dans la capitale, mais, comme le souligne l'auteur, elles ne susciteront jamais autant d'engouement qu'à Anvers. Pas même lorsque les nazis occuperont le pays.

Le 10 mai 1940, les troupes allemandes envahissent la Belgique. Les réactions des Juifs ne diffèrent pas de celles des Belges : nombreux sont ceux qui choisissent la fuite, avec plus ou moins de succès. Quelques-uns s'en vont renforcer les armées alliées.

Dans "la ville occupée", Lieven Saerens dresse un tableau général des deux premières années d'occupation, reprenant plusieurs sujets déjà étudiés en profondeur (les ordonnances anti-juives, l'organisation de la solution finale, le rôle controversé de l'Association des Juifs en Belgique (AJB), le rôle du collaborateur Pierre Beeckmans et de sa Centrale anti-juive de Flandre et de Wallonie...) sans y apporter de nouveaux éléments.

Une fois les Juifs exclus de la société, leur déportation peut commencer. Le camp de rassemblement est établi dans la caserne

Dossin, à Malines. Le fonctionnement du camp est brièvement évoqué. Si les premiers déportés se sont présentés à Dossin, cet épisode ne retient pas l'attention de l'auteur, qui s'attache à deux de ses sujets de prédilection : les chasseurs de Juifs, dont le célèbre Jacques, et les rafles. Lieven Saerens souligne le fait que ces dénonciateurs juifs sont un phénomène bruxellois, puisqu'à Anvers, leur aide est superflue. Il s'agit de membres de la *DeVlag*, de la Défense du Peuple ou de Rex. Si, contrairement aux Flamands traqueurs de Juifs à Anvers, les Rexistes n'étaient généralement pas des militants antisémites avant la guerre, ils sont plus nombreux à avoir un passé judiciaire. Ils semblent aussi bien moins efficaces et plus corruptibles, ciblant particulièrement les Juifs fortunés et leur extorquant des fonds.

Les arrestations ne se passent pas toujours sans incident. Les Juifs tentent de s'enfuir voire de résister. Suit un catalogue des divers cas de figure d'arrestations, entre l'été 1942 et l'été 1944 : au domicile légal ou clandestin, sur dénonciation, lors d'une tentative de passer la frontière, par des SS ou d'autres corps policiers allemands, avec ou sans l'aide de délateurs...

Mais les chasseurs de Juifs à Bruxelles ne suscitent aucune sympathie chez la population ni les autorités. C'est une ville indocile qui se dresse contre eux et contre l'occupant.

Dès la promulgation de la première ordonnance anti-juive, les réactions de protestation ou de refus se succèdent. L'Université libre de Bruxelles rechigne à se séparer de ses enseignants juifs. En novembre 1941, elle ferme ses portes par refus d'autres mesures édictées par l'occupant. Le parquet de Bru-

xelles, invoquant la Constitution belge et la Convention de La Haye, s'insurge contre l'exclusion des avocats juifs. Quant aux administrations de la capitale, elles ont établi un Registre des Juifs sans sourciller, ont contrôlé les commerces juifs, ont démis les fonctionnaires juifs, comme partout ailleurs dans le pays. L'instauration du Registre des Juifs se fait dans une certaine confusion, les décisions des échevins et bourgmestres se contredisant. Si Jette tient ce recensement avec zèle, les autres communes font plutôt de l'obstruction. Les autorités policières bruxelloises refuseront d'arrêter quiconque, soit-il juif, sur ordre de l'occupant. Les Allemands, mécontents, ne réagissent cependant pas à cette insubordination. L'auteur dresse la liste d'actes de résistance aux exigences de l'occupant. Le refus le plus symbolique concerne la distribution de l'étoile jaune à l'été 42. Cette dernière décision est d'autant plus remarquable qu'elle émane du bourgmestre ff. Jules Coelst, qui ne nourrit aucune sympathie pour les Juifs, surtout étrangers. Cette opposition persiste lorsqu'en septembre 1942, l'occupant sollicite la police belge pour mener la grande rafle des Juifs de la capitale. Parallèlement, des réseaux d'aide aux Juifs se mettent en place, fournissant des cachettes, des identités clandestines ou un soutien financier.

Les Juifs arrêtés sont amenés au camp de rassemblement de Malines, d'où ils sont déportés.

Dans cette période où les trains vers Auschwitz-Birkenau se succèdent, Lieven Saerens relate l'attitude xénophobe des dirigeants de l'AJB vis-à-vis des Juifs étrangers. Il évoque aussi les démarches tentées auprès des autorités allemandes et belges. Il fait le point sur le rôle

de la reine Élisabeth qui intervient pour des Juifs de nationalité belge ou des Juifs relevant de catégories particulières, tels que le futur prix Nobel Ilya Prigogine. Mais elle n'est pour rien dans la libération en juin 1943 de quelque 300 Juifs belges du camp de Malines.

L'aide et la résistance s'organisent dans la capitale. Le Comité de Défense des Juifs est créé à Bruxelles sur initiative de Ghert Jospa, communiste juif. Le CDJ rassemble en une organisation des Juifs et des non-juifs de toutes tendances politiques, y compris des membres de l'AJB. Le sauvetage des enfants est l'activité principale du CDJ. L'Œuvre nationale de l'Enfance, dirigée par Yvonne Nevejean, la Jeunesse ouvrière chrétienne et certains prêtres y contribuent activement. Le CDJ reçoit le soutien financier de certaines banques, du Secours d'Hiver, du ministère de la Justice et d'organisations juives à l'étranger.

La résistance à Bruxelles s'exprime aussi par les armes. Le Corps de Bruxelles des Partisans armés, composé principalement de militants communistes juifs, paie un lourd tribut à l'occupant : nombre de ses membres sont exécutés (Henri Dobrzynski) ou déportés (Paul Halter) par les nazis. Le Corps bruxellois édite son journal clandestin en *yiddish*, comme le font aussi les résistants de la gauche sioniste.

Au contraire d'Anvers, des réseaux organisés sont actifs dans la capitale et mènent des attentats contre des membres de l'AJB, des collaborateurs belges, des traîtres juifs, et plus tard, contre des officiers allemands. Ils enlèvent notamment un groupe de fillettes juives dans un couvent d'Anderlecht, avant que le traître Jacques ne puisse s'en emparer. C'est aussi à Bruxelles que s'organise l'attaque du XXe convoi.

Évidemment, comme la collaboration, la résistance, est le fait d'une minorité de la population. Mais dans l'ensemble, les Bruxellois se montrent plutôt bienveillants vis-à-vis des Juifs. Des policiers, des relations d'affaires, des cafetiers, des voisins, des passants... posent des actes, plus ou moins risqués, pour soustraire les Juifs à l'arrestation. Dans les profils des "sauveurs" que recense Lieven Saerens, on retrouve plusieurs sympathisants d'Ordre nouveau, voire des antisémites convaincus, qui se sentent surtout patriotes et, à ce titre, prêtent assistance aux Juifs. Ces derniers, conscients du danger, quittent souvent Bruxelles et s'éparpillent dans le pays...

Après la libération de Bruxelles, la répression contre les collaborateurs débute alors que les déportés reviennent au compte-gouttes. L'auteur fait remarquer qu'aucun des chasseurs de Juifs n'est condamné à mort. Les survivants juifs sont trop peu nombreux pour témoigner. Leur priorité est de se reconstruire. Des associations se créent pour leur venir en aide, dans lesquelles on retrouve des figures de la résistance juive. Lieven Saerens dresse un état de l'après-guerre en évoquant les parcours très éclatés des familles : les soucis économiques et professionnels, la récupération des enfants cachés, les études, le militantisme, l'émigration...

Vient enfin le temps du souvenir et de la reconnaissance. Dans ce dernier chapitre, l'auteur relate l'évolution des recherches historiques, de la prise de conscience et de la mémoire de la Shoah.

Le choix de l'auteur est de se servir de la "petite histoire" – les parcours individuels émaillés d'extraits de témoignages, mettant l'accent sur l'aspect humain – pour retracer la

grande Histoire. Il établit indubitablement la particularité de Bruxelles.

Cette démarche exige cependant du lecteur l'effort de recomposer les parcours familiaux et individuels, qui sont dispersés, par bribes, tout au long de l'ouvrage. Ce qui l'empêche parfois d'avoir une vue d'ensemble.

Cette vulgarisation constitue cependant une bonne entrée en matière destinée au grand public et une synthèse historique correcte et facile d'accès sur l'histoire de la population juive bruxelloise. Lieven Saerens, auteur du remarquable *Étranger dans la cité. Anvers et ses Juifs (1880-1944)*, expose ici les résultats de ses propres recherches et y intègre des thèses et des biographies déjà développées par d'autres chercheurs.

L'historien, quant à lui, ne complètera pas fondamentalement ses connaissances et regrettera surtout l'absence des notes en bas de page. Mais rappelons à cet égard que ce livre est une commande des autorités de la Ville de Bruxelles et que les spécialistes de l'histoire juive ne sont pas le premier public visé.

Laurence Schram

MARK SCHAEVERS

Orgelman. Felix Nussbaum. Een schildersleven

Amsterdam, De Bezige Bij, 2014, 455 p.

In 2001 publiceerde Mark Schaevers, germanist van opleiding en nadien journalist, een opmerkelijk boek *Oostende. De zomer van 1936*. Daaruit bleek reeds zijn interesse voor de kunstenaarswereld, die trouwens terug gaat tot zijn studentenjaren aan de KU Leuven in de jaren 1970. Nu ligt een nieuw boek voor ons over de Joodse kunstenaar

Felix Nussbaum, resultaat van twaalf jaar onderzoek. Schaevers leerde het werk van Nussbaum in 1996 kennen, tijdens een interview met de Amerikaanse politicoloog Daniel Goldhagen naar aanleiding van diens ophefmakend, controversieel boek *Hitlers gewillige beulen*.

Schaevers koos voor een narratieve, journalistieke dimensie. Het is een mengeling van nauwkeurig archiefonderzoek, getuigenissen van diegenen die Nussbaum hebben gekend, de (schaarse) nagelaten geschriften van Nussbaum..., maar vooral een gedetailleerde analyse van Nussbaums oeuvre, die eveneens inzicht geeft in diens persoonlijkheid en gemoedsgesteldheid doorheen diens leven. Dat levert boeiende lectuur op, die 'het leven verbeeldt'. Schaevers laat ook niet na om de lezer van zijn zoektocht en enthousiasme te laten genieten. Evenmin laat hij na om een beschrijving te geven van de huidige situatie van de plaatsen waar Nussbaum verbleef. Naar mijn mening is dat soms wat te uitgesponnen en onnodig. Bij wijlen is de toon wat 'ikkerig', evenwel zonder dat de auteur zijn eigen mening wil opdringen.

Felix Nussbaum wordt in 1904 in Osnabrück geboren, als telg van een welgestelde, kunstzinnige, geassimileerde Joodse familie. In 1924 leert hij aan een kunstacademie in Berlijn zijn toekomstige echtgenote Felka Platek kennen, eveneens een kunstenares. In tegenstelling tot hem is ze afkomstig uit een arme en bovendien Pools-Joodse (de zogeheten niet geassimileerde *Ostjuden!*) familie. Dat leidt er toe dat ze nooit door haar schoonouders wordt aanvaard.

Felix en Felka hebben een complexe relatie. Ze hebben regelmatig ruzie en zijn als het

ware elkaars tegenpool. Zoals een vriend van Nussbaum het omschrijft, aldus Schaevers : "De eerste keer dat hij Felka ziet, begrijpt hij niet wat zijn vriend in dat mens gezien heeft. Mooi is ze niet, ergerlijk des te meer. Hij vindt die keuze zonde voor zo'n knappe, getalenteerde jongeman" (p. 77). Ze is bovendien "plomp", "babbelziek", "een beetje dom" (p. 276). In tegenstelling tot Felka is Felix steeds keurig in pak gekleed, "hij is het heertje onder het artiestenschuim" (p. 71). Toch houdt hun huwelijk stand. Voor zover bekend, schildert Felka nooit een portret van Felix, wat hij zelf daarentegen talrijke malen doet. Wel noemt ze hem vertederend "*Nussbeimchen*".

Nussbaum is een al even complexe persoon. Bemerkingen uit zijn kennissenkring : "Felix was enorm trots en leed eronder dat hij klein van gestalte was, hij had het gevoel niet voor vol aangezien te worden. Dat hij knap was en dat veel vrouwenogen op hem gericht waren, deed hem niets, daar lachte hij om, er imposant uitzien was voor hem het belangrijkste" (p. 68). Ook is hij melancholisch, bang, schuw, teruggetrokken, heel gevoelig, onrustig, depressief, zeer kleinburgerlijk, egocentrisch en vaak gereserveerd ... Tegelijkertijd komt hij assertief, choleriek en eigengereid over en toont hij vaak de nodige humor.

En al even kenmerkend : alhoewel hij aanvankelijk in zijn oeuvre lijkt te werken als "een spons die alles opzuigt" (p. 101), ontwikkelt hij al snel een opmerkelijke eigen stijl, die voortdurend aan eigen werk refereert. Tot zijn eerste grote voorbeelden behoren Henri Rousseau ("*Le Douanier*"), Vincent van Gogh, Giorgio de Chirico, James Ensor (de maskers!)... Inspiratie haalt Nussbaum blijkbaar niet, of nauwelijks bij andere 'Joodse

kunstenaars', een aspect waar Schaevers niet op ingaat. Ook lijkt Nussbaum een begenadigd romancier, maar van zijn literair oeuvre rest (tot dusver) niets meer.

In 1932 ontvangt Nussbaum de *Deutsche Akademie Rom Villa-Massimo-Preis* ('Prijs van Rome'), de hoogste Duitse prijs voor jonge, talentvolle kunstenaars en trekt hij in gezelschap van Felka naar Italië. Net zomin als Zuid-Frankrijk, waar hij einde jaren 1920 verbleef, kan Italië, vooral Rome ("de ruïnestad"), hem niet bekoren. In mei 1933 wordt hij uit de *Akademie* verjaagd. Het was er tot een vechtpartij gekomen tussen hem en een katholieke, al even cholericke collega. Of er antisemitisme meespeelde, of enkel karakteriële antipathie en jaloezie, is onduidelijk.

Daarop trekken Felix en Felka naar enkele Italiaanse kuststeden, Basel, Parijs, om uiteindelijk in februari 1935 in België te belanden. Zoals één van Nussbaums vrienden decennia later herinnert: "Ik geloof dat Felix in België relatief gelukkig was. Het was het land van Ensor, die hem vanuit een innerlijke verwantschap lief had gehad" (p. 169). Eerste pleisterplaats wordt dan ook Oostende, waar Felix al in 1928 had vertoefd en, naar zijn eigen woorden, "onmiddellijk het machtige contact terugvond met deze stad waar de zeewind de vrije wimpels van honderd scheepsmasten doet klappen..." (p. 135). Al in oktober 1935 wordt het echter Brussel, waar Felix en Felka uiteindelijk einde 1937 een definitieve woonst in de residentiële Archimedesstraat 22 vinden. Kort voordien zijn ze gehuwd. Alhoewel ze in hun contacten met de overheid schrijven dat ze over genoeg geldmiddelen beschikken om niet te hoeven werken – reden waarom ze

België binnen konden –, zoekt Felix toch om den brode naar werk. In het bijzonder legt hij zich toe op keramiek dat hij beschildert. Ook slaagt hij erin een paar maal tentoon te stellen.

Begin 1939 tracht Felix ook zijn ouders naar België te doen overkomen. Felka raakt in paniek. Het vooruitzicht te moeten samenwonen met schoonouders die haar niet mogen, is een nachtmerrie. Ze schrijft anonieme brieven naar het Brussels parket en de Staatsveiligheid, met valse aanklachten. Resultaat: de overkomst van de ouders vindt niet plaats. Felix komt het te weten, maar kan het haar blijkbaar uiteindelijk vergeven. Ook nu doorstaat het huwelijk de storm.

Wanneer op 10 mei 1940 de Duitsers België binnenvallen, worden Felix en Felka, net als talloze andere Joden als 'verdachten' aangehouden. Felka komt, als vrouw, nog dezelfde dag vrij. Voor Felix wacht transport naar Zuid-Frankrijk, waar hij in het kamp van Saint-Cyprien terecht komt. Hij lijdt er aan angst, depressies, de scheiding met Felka. Maar al even typerend: voor medegevangenen komt hij evenzeer als vrolijk en zelfverzekerd over. Met de hulp van derden slaagt hij er in augustus in om het kamp te ontvluchten en bereikt hij opnieuw Brussel en Felka.

Saint-Cyprien betekent "een scheur in zijn bestaan" (p. 279). Midden 1942 voelt Nussbaum het onheil steeds meer dreigen. Een vergelijking tussen een foto van hem uit 1941 (p. 294) en juni 1942 (p. 336) spreekt boekdelen. Zijn kunst mag echter niet verloren gaan: "*Wenn ich untergehe, lasst meine Bilder nicht sterben! Zeicht sich den Menschen!*" (p. 320). Daarentegen even kenmerkend: hij vindt blijkbaar geen enkel werk van

Felka voldoende belangrijk om het eveneens onder te brengen. Ook Schaevers lijkt niet echt voor Felka's werk te vinden. Wanneer Felix en Felka op een gegeven moment identieke onderwerpen schilderen, luidt het : "Ook deze keer verliest Felka glansloos" (p. 349). Felix vindt voor zijn schilderijen een schuiladres in het ruime huis van tandarts en kunstverzamelaar Joseph Grosfils in de Brugmannlaan in Ukkel. Ook komt een gedeelte bij een vriend van Grosfils terecht. "Grosfils schat de waarde van Nussbaums collectie niet al te hoog in. Ze zullen een kwarteeuw in zijn kelder liggen, terwijl de tijd, die daar zijn schimmels voor heeft, eraan vreet" (p. 320).

Felix en Felka vinden voor zichzelf blijkbaar verschillende onderduikplaatsen : bij vrienden en een verzetsman. In dezelfde periode, 1942 of 1943, schildert Felix zijn bekendste werk *Zelfportret met Jodenpas*. "Het sterke van *Zelfportret met Jodenpas*", aldus Schaevers, "is dat Nussbaum zichzelf niet als slachtoffer afbeeldt; behalve angst verraden zijn gezichtstrekken ook een zekere trots, vastberadenheid. (...) Het schilderij als verzetsdaad" (p. 337).

Begin 1943 zien Felix en Felka zich verplicht om naar hun oude adres in de Archimedesstraat terug te keren. De eigenaars vinden het veiliger hen in de mansarde onder te brengen. In augustus 1943 schildert Felix zijn laatste zelfportret. Hij beeldt zich af aan zijn schildersezels, met naakt bovenlijf. Ook hier : "Een laatste keer tekent hij hooghartig verzet aan tegen zijn situatie; eerder dan weerbaarheid straalt zijn naakte bovenlijf trots uit" (p. 354). Vanaf de winter van 1943 schildert hij echter alleen nog graatma-

gere mensen, in berusting, treurend, evenals skeletten en doodskisten.

Alhoewel hij tijdens de oorlog – zeker na zijn periode in Saint-Cyprien – periodes van brandie afwisselt met minstens zo talrijke periodes van angst en paniek, lijkt hij voortaan ontsnappen definitief onmogelijk te achten en de dood nakend. Nussbaum heeft zich gewonnen gegeven. Op 8 april 1944 schildert hij zijn laatste werk, het monumentale *Triomf van de dood*. Volgens Schaevers is het allicht in de eerste plaats gebaseerd op het gelijknamige werk van Pieter Breughel de Oude. Maar eveneens volgens Schaevers : "Als je beslist een laatste schilderij te maken, wat schilder je dan? Dit is de oplossing : je maakt een doek waarop de dood triomfeert, en doordat je de triomf van je grootste vijand schildert, triomfeert uiteindelijk het schilderij. Als het overleeft" (p. 367-368).

In de nacht van 20 op 21 juni 1944 worden Felix en Felka gearresteerd in hun mansarde in de Archimedesstraat en naar de Dossin-kazerne gevoerd. Naar alle waarschijnlijkheid na verraad. Decennia later verklaart een onderbuur : "Wij hebben boven Felix en Felka vreselijk horen schreeuwen". In Dossin schildert Felix, nog steeds opmerkelijk verzorgd uitgedost, aquarellen in de slaapzaal. In tegenstelling tot andere Dossin-kunstenaars wil hij niet in de *Malerstube* werken, maar bij Felka blijven, die helemaal weg van de wereld lijkt. Op 31 juli, worden ze met het laatste konvooi – Konvooi XXVI – vanuit de Mechelse Dossin-kazerne naar Auschwitz gedeporteerd. De selectie in Auschwitz is minder streng dan bij andere transporten. Felix wordt goedgekeurd. Hij zou het kamp echter niet overleven. Zijn laatste teken van leven

dateert van 20 september 1944, wanneer hij wegens “een blaar aan de wijsvinger” in de *Krankensbau* wordt behandeld (p. 384).

De naoorlogse erkenning van Nussbaum is een langdurig proces. Hij verdient niet onmiddellijk wat hij zo graag wou : overleven via zijn kunst. Ongeveer midden jaren 1950 ontdekken enkele van zijn familieleden bij toeval dat een groot deel van diens werken de oorlog overleefd had “en in Brussel bij een bekend kunstliefhebber en -verzamelaar bewaard was” (Joseph Grosfils, p. 394). In het kader van een ervengemeenschap starten de familieleden een gerechtprocedure op. Nussbaum had voor zijn deportatie een testament aan een bevriend Joods echtpaar bezorgd. Pas in 1969 komt de ervengemeenschap in het bezit van het werk, 117 schilderijen in een vochtige, mufte kelder, in uiterst slechte toestand. In 1970 worden de schilderijen naar Osnabrück overgebracht. Eigenlijk is dat tegen de wil van Nussbaum. Die zou nooit een Duitse bestemming hebben gewild, maar in Israël zijn er in die jaren nauwelijks mogelijkheden en de Joodse gemeenschap in Brussel is weliswaar geïnteresseerd, maar heeft geen geld. In 1971 vindt in Osnabrück de eerste naoorlogse solo-expositie van Nussbaum plaats. Maar nog is er in Israël geen uitgesproken interesse. Wanneer midden jaren 1970 een Joods kunsthandelaar een werk van Nussbaum aan *The Israel Museum* in Jeruzalem te koop aanbiedt, wordt hij zeer koel ontvangen : “Wij zijn een museum voor echte kunst, Holocaustkunst is geen kunst” (p. 408). Pas vanaf de jaren 1980 groeit Nussbaums reputatie. Zijn *Zelfportret met Jodenpas* wordt een icoon in de herinnering aan de judeocide. Een mijlpaal is

de tentoonstelling einde 1982 in het Brusselse Goethe-Instituut, voormalige zetel van de nazi-ambassade. Er komen een zesduizendtal bezoekers op af en de tentoonstelling krijgt veel internationale belangstelling.

In 1983 wordt Nussbaums gewezen pand in de Archimedesstraat afgebroken. De kans voor een Belgische pendant van het Anne Frank Huis is definitief voorbij. Datzelfde jaar krijgt Nussbaum in twee zalen van het Osnabrückse *Kulturgeschichtliches Museum* een permanente tentoonstelling. “De Osnabrückers”, zoals Schaevers die noemt, zetten telkens weer nieuwe stappen om Nussbaums faam te vergroten. In 1998 wordt in Osnabrück het *Felix-Nussbaum-Haus* ingehuldigd, een museum naar een ontwerp van de al even eigenzinnige architect Daniel Libeskind.

Mark Schaevers schreef een fascinerend boek. Geen enkel detail ontsnapt hem. Hij citeert ook uit dagboeken en memoires die menig historicus onbekend zijn, zoals die van Felix Gutmacher, Paula Litauer, Anne Somerhausen... Op 3 mei 2015 ontving hij voor zijn boek de Gouden Boekenuil.

Slechts enkele detailopmerkingen. Dat de conservatief-katholieke minister van Justitie Charles du Bus de Warnaffe de opgang van het antisemitische Rex wou stuiten “door de Joodse vluchtelingen zelf streng aan te pakken” (p. 27), is onjuist. De Warnaffe was zelf een ‘antisemiet pur sang’. In zijn nochtans uitmuntende, uitvoerige bibliografie ontbreekt het artikel van Dalia Hakker-Orion³³. Heel af en toe mangelt er ook wat aan de chronologie en had ik voor een meer sprankelende titel als *Orgelman*

33. DALIA HAKKER-ORION, “Felix Nussbaum. The impact of persecution on the art of a German-Jewish Refugee in Belgium”, in DAN MICHMAN (ed.), *Belgium and the Holocaust. Jews. Belgians. Germans*, Jerusalem, 1998, p. 457-473.

gekozen (alhoewel die titel op p. 228 wordt verantwoord). Vraag blijft ook of Nussbaum tijdens zijn periode in Brussel kennis maakte met andere 'Belgisch-Joodse kunstenaars' als Kurt Peiser, Ferdinand Schirren, Marc Mendelson, Alice Frey...

Over de beeldhouwkunst van nazi-coryfee Arno Breker is Schaevers (terecht) niet te spreken. Nussbaum en Breker ontmoetten elkaar in 1932 in de Villa Massimo in Rome, waarvoor Breker een beurs had gekregen. Schaevers komt regelmatig op Breker terug, maar vergeet te vermelden dat die evenzeer decennia later aan een herwaarderding toe was. Diens begrafenis in 1991 kende grote, ook internationale, belangstelling en in 2006 organiseerde het *Kulturministerium des Landes Mecklenburg-Vorpommern* een overzichtstentoonstelling van Breker die meer dan 35.000 personen trok. En dan de eeuwige vraag, wat zou er met de herinnering aan het prachtige en inspirerende oeuvre van Nussbaum zijn gebeurd, mocht er sinds het einde van de jaren 1970 – na decennia van stilzwijgen – geen 'Holocaust-revival' zijn geweest? Zoals vermeld leerde ook Schaevers het werk van Nussbaum pas kennen na een interview met Daniel Goldhagen. In Goldhagens werkkamer in Harvard zag hij een poster met Nussbaums *Zelfportret met Jodenpas* hangen.

Ook uitgever De Bezige Bij verdient een pluim. De schilderijen van Nussbaum zijn prachtig gereproduceerd. Spijtig is wel dat een personenindex ontbreekt.

Lieven Saerens

IX. Koloniale geschiedenis - Histoire coloniale

BÉRENGÈRE PIRET

Les cent mille briques. La prison et les détenus de Stanleyville

Lille, CHJ Éditeur (coll. Colibris), 2014, 205 p.

Les travaux sur l'enfermement en Afrique sont dominés depuis plusieurs années par les recherches historiques. Que ce soit pour les empires français ou britannique, de nombreux ouvrages ou articles consacrés au système carcéral en situation coloniale ont été publiés, témoignant d'un certain dynamisme pour ce champ d'étude. Cependant, l'empire colonial belge fait office de parent pauvre, pour ne pas dire de grand oublié des études sur la prison en Afrique.

Ainsi, le travail de Bérengère Piret sur la prison de Stanleyville au Congo Belge, issu de son master en histoire du droit, arrive à point nommé. Cette recherche s'inscrit plus largement dans un renouveau des études sur le moment colonial belge, impulsé en grande partie par un petit groupe de doctorants dynamiques issu de l'Université Saint-Louis de Bruxelles.

Après une courte introduction sur l'historiographie des études sur la prison, Bérengère Piret décline son travail en quatre chapitres. Les deux premières parties du livre – les plus longues – se concentrent avant tout sur une histoire institutionnelle du régime carcéral, à travers une analyse de la réglementation du système pénal et des réformes successives de la prison de Stanleyville depuis sa création.

Bâtie à la fin du XIXème siècle, la prison de Stanleyville (aujourd'hui Kisangani), surnommée "les cent mille briques" du fait de son imposant mur d'enceinte à l'allure de forteresse, était l'une des plus grandes prisons alors édifiées par les autorités coloniales belges, accueillant jusqu'à 1500 détenus.

Les deux derniers chapitres ont quant à eux pour ambition de sortir d'une analyse se focalisant uniquement sur la machinerie administrative coloniale pour s'intéresser aux détenus (détenus européens, africains, hommes, femmes, prévenus ou condamnés) et à leurs conditions de vie et de travail entre les murs et en dehors de la prison.

Les sources utilisées par Bérengère Piret, issues des fonds d'archives coloniales belges, sont intéressantes à plus d'un titre. Elle sollicite des documents rarement, voire jamais utilisés par les historiens et publie par ailleurs tout un ensemble de sources iconographiques d'une richesse sans précédent.

Cependant, ces sources constituent à la fois la force et la faiblesse de l'analyse. En effet, la lecture que fait Bérengère Piret de ces archives laisse parfois le lecteur sur sa faim. L'auteure entreprend une approche trop frontale de l'archive coloniale, sans en proposer une lecture *along* ou *against the grain*, pour reprendre les termes d'Ann Stoler et Carlo Ginzburg. Cette démarche court malheureusement le risque de reproduire un des biais majeurs de ce type de source : l'euphémisation de la violence.

Violence structurelle, violence symbolique, violence quotidienne, le système carcéral

et le système colonial plus généralement furent avant tout construits autour d'un appareil coercitif par essence. Par exemple, Bérengère Piret, dans son dernier chapitre, soulève certains motifs d'incarcération des femmes détenues – résidence irrégulière, refus de cohabitation et adultère pour la plupart (p. 103) – sans à aucun moment soulever le caractère essentiellement arbitraire et abusif de ce type de peine en comparaison du "délit" commis. On peut dès lors regretter l'absence de réflexion et d'analyse sur la valeur de la peine et l'importance de l'enfermement dans le système colonial belge.

D'autre part, alors que Bérengère Piret indique vouloir mettre l'accent sur "l'acteur principal de ce système : le détenu" (p.24), on a parfois l'impression de lire une histoire de la prison sans prisonniers, où les détenus ne sont réduits qu'à un nom sur les registres d'écrous. *Quid* du vécu et de l'agencéité des acteurs, des multiples formes de résistances, d'attitudes et autres tactiques mobilisées par les prisonniers pour réagir à l'enfermement ? Bérengère Piret ne mentionne aucun cas d'évasion, aucune collusion ou complicité entre détenus et gardiens, aucune appropriation par les prisonniers de la prison, aucune forme de résistance qui aurait pu mettre le système carcéral en défaut. Or les études sur la prison, que ce soit en Afrique ou ailleurs ont depuis longtemps montré l'incroyable porosité du pénitencier, son action limitée, ses contractions et ses échecs.

Il est vrai qu'en première lecture, les archives présentent une vision rationnelle et organisée de la prison. Dans ce cadre, les détenus n'apparaissent pas comme sujets

de leur propre histoire mais avant tout comme objet d'un système répressif, simples statistiques pour une administration qui noie les prisonniers dans un collectif anonyme. Cependant, une analyse réflexive des sources coloniales, ainsi que l'utilisation de sources alternatives – archives de missionnaires, articles de presse, lettres de détenus, entretiens oraux –, auraient pu permettre à l'auteure de sentir ce fossé entre normes réglementaires et pratiques quotidiennes et dresser alors quelque pistes de recherche d'une histoire de la prison "par le bas", coupant ainsi avec la version partielle et partielle formulée par le pouvoir colonial.

Cet ouvrage soulève quand même de nombreuses et intéressantes pistes de réflexion et rappelle que le régime carcéral constitue un pertinent cadre d'analyse du moment colonial. La prison était en quelque sorte l'ombre portée de la société coloniale en reproduisant au dedans ce qui se jouait au dehors.

Certains axes de recherche auraient peut-être mérités d'être analysés plus en profondeur. Prenons l'exemple du travail pénal qui nous intéresse plus particulièrement. Bérengère Piret souligne à juste titre que la question du travail des prisonniers était "l'une des plus importantes de toute l'organisation carcérale" (p.40). Pour autant elle n'en consacre que deux paragraphes, reprenant à son compte la thèse des débats de l'époque qui envisageaient le travail comme moyen de "redressement moral" (p. 41). Cette réflexion laisse quelque peu perplexe quand on sait combien la mise au travail des populations (impôts, travail forcé pour les infrastructures publics et privés, cultures obligatoires

etc.) constituait la pierre angulaire de l'économie politique des pouvoirs coloniaux. En effet, loin d'une logique d'amendement par le travail, les travaux forcés s'inscrivaient avant tout dans la perspective d'un enfermement productiviste où les prisons constituaient de véritables réservoirs de main-d'œuvre.

Bérengère Piret, actuellement doctorante en histoire du droit, n'avait pas, il est vrai, la prétention de proposer une histoire sociale du régime carcéral colonial belge. Cependant, l'utilisation d'une bibliographie à certains égards trop juridique, "belgo-belge" ou encore quelque peu datée, a sans doute empêché l'auteure de s'inspirer de récentes études qui ont creusé le sillon d'une socio-histoire de l'enfermement colonial, que ce soit dans l'empire français ou britannique, à travers des analyses autour de thématiques aussi diverses que la question du genre dans les prisons, le travail pénal, l'architecture carcérale ou encore la peine de mort.

Enfin, au niveau de la forme, certaines coquilles et problèmes de mise en page ralentissent parfois la lecture. Certaines formulations peuvent aussi paraître maladroitement. Dans un chapitre consacré aux détenus, une partie de l'analyse de l'auteure est intitulée *des charpenteurs et des truands* (p. 101). Ce titre laisse le lecteur dans le doute de savoir si c'est l'auteure qui qualifie les détenus comme cela ou si elle reprend à son compte le vocabulaire employé par les autorités coloniales.

La critique peut sembler lourde. Cependant elle doit être envisagée de manière constructive et non pas comme un simple exercice de style. Bérengère Piret offre avec ce premier

ouvrage un travail pionnier dans le champ des études carcérales en situation coloniale au Congo belge. Cette monographie originale et instructive a le mérite de défricher un champ de recherche encore neuf dans l'histoire coloniale belge. Ce travail prometteur doit pouvoir, espérons-le, entraîner dans sa course de nouvelles et fructueuses recherches.

Romain Tiquet